

Μνήμων

Τόμ. 35, Αρ. 35 (2016)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΛΙΟΠΗ ΠΑΓΑΗ, Φλωρεντία: από τις ολιγαρχικές οικογένειες στους «Τραπεζίτες του Θεού» ▫ ΑΓΓΑΛΙΑ ΚΑΣΔΑΓΑΗ, Λόγος περί νοταριακών και μια ανάγνωση διαθρησκόν του 16ου αιώνα από την Κρήτη ▫ ΑΝΤ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Νησιωτικότητα και τοπική εξουσία στην οθωμανική Κύπρο ▫ Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, Νέα στοιχεία για την ελληνική τυπογραφία της περιόδου 1828-1832 ▫ ΕΙΣΣΕΛΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας στον Τύπο και τη λογοτεχνία της οθωμανικής περιόδου ▫ Δ. ΜΑΛΕΣΗΣ, Ο «εθνικός λόγος» τη δεκαετία του 1870 στην εφημερίδα *Είβορα* του Γ. Φιλάρτου ▫ Μ. ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ, Χειρόγραφα του Ι. Ουάμπου στο Αναγνωστήριο της Αγιάσου ▫ ΧΡΥΣΑ ΜΑΡΙΝΟΥ, Τα έργα *The Tunnel* και *Deadlock* της Ντ. Μ. Ρίτσαρντσον ως άλλο αργείο ▫ ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Κωνσταντινούπολη ▫ ΛΗΔΑ ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ, Οι μηχανικοί στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου ▫ ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΚΟΝΔΥΛΗΣ, Μεταπολεμική αστική ανάπτυξη και ονομασθεσία οδών και πλατειών ▫ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΝΤΑΝΙΚΑ, Η ανάγκη για διεργασία στον μουσουλμανικό πληθυσμό της Λάρισης (1882-1898)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, *Αναγνώσιμο του Έλληνα, Ελληνική Νομαρχία*

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΘΩΔΩΡΟΣ ΘΩΔΩΡΟΥ, Οι χαμένες επιστολές του Κωνσταντίνου Σταμάτη προς τον Παναγιώτη Κοδρικά (1788-1794)

ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, «Μνημονικοί νόμοι» και ιστορικοί. Η ευρωπαϊκή εμπειρία ▫ ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, Η ιστορία, ο ιστορικός και ο δικαστής

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Χρ. Λούκος, Τ. Ε. Σκόλαβενίτης, Κ. Λάππας, Ε. Γαλούρη, Γ. Κόκοινας, Σπ. Δημανόπουλος, Χρ. Αγγριαντώνη, Μ. Φέστας, Δ. Κουσουρής, Α. Μ. Σιγάνη, Μ. Χρ. Χατζηγιάννου, Χρ. Χατζηιωσήφ

35

ΑΘΗΝΑ 2016

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ (1911-1912) ΟΙ ΔΙΩΞΕΙΣ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙΟΥ

ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.20258](https://doi.org/10.12681/mnimon.20258)

Copyright © 2019, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ Ε. (2019). ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ (1911-1912) ΟΙ ΔΙΩΞΕΙΣ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙΟΥ. *Μνήμων*, 35(35), 205–232. <https://doi.org/10.12681/mnimon.20258>

ΕΥΓΕΝΙΑ ΑΔΑΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ
ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ (1911-1912)

ΟΙ ΔΙΩΞΕΙΣ ΔΗΜΟΤΙΚΙΣΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙΟΥ

Το άρθρο αυτό δεν αναφέρεται διεξοδικά στη δημοτικιστική δράση στην Κωνσταντινούπολη, αλλά με αφορμή τις διώξεις εναντίον των δημοτικιστών το 1911 στο Ζωγράφειο Γυμνάσιο και τις Αστικές Σχολές της κοινότητας Σταυροδρομίου, επιχειρεί να αναδείξει τις πολιτικές αντιπαραθέσεις που επικαθόρισαν τη γλωσσική διαμάχη και τις ομάδες που ενεπλάκησαν σε αυτή. Η σφοδρότητα της αντίδρασης εναντίον των δημοτικιστών εξηγείται πληρέστερα αν εγγραφεί σε ένα ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο που χαρακτηρίζεται από ρευστότητα και αλλαγές και επηρεάζεται από τη συγκυρία της συνταγματικής κατοχύρωσης της καθαρρεύουσας στην Ελλάδα το Φεβρουάριο του 1911.¹ Ο πλούτος και η πολυμορφία των πηγών που διαθέτουμε, με κυριότερη πηγή την αλληλογραφία του Αλέξανδρου Πάλλη, βασικού χρηματοδότη του αγώνα για τη δημοτική, και ιδιαίτερα οι επιστολές που έλαβε από το δάσκαλο στην Κωνσταντινούπολη, Φίλιππο Σιαμπανίδη, τον οποίο χρησιμοποίησε ως ένα είδος «πράκτορα», αποκαλύπτουν την πολιτική και κοινωνική διάσταση του γλωσσικού ζητήματος. Η γλώσσα, δηλαδή, αποτελεί όχι μόνο πολιτισμικό φαινόμενο, αλλά και κοινωνικό πεδίο, όπου εκβάλλουν εξω-γλωσσικές αντιπαραθέσεις, συγκεκριμένα αντιπαραθέσεις που αποκαλύπτουν τις πολιτικές διαιρέσεις στο Πατριαρχείο, αλλά και τις πολιτικές και κοινωνικές διαιρέσεις στην Κοινότητα, καθώς και την εμπλοκή του ελληνικού κράτους στα ζητήματα των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων.

1. Ο Φώτης Φωτιάδης επισημαίνει τη γιγάντωση του σχολαστικισμού μετά τη συζήτηση στη Βουλή, βλ. επιστολή Φ. Φωτιάδη προς Ίωνα Δραγούμη, 6.12.1911, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, *Αλληλογραφία Ίωνος Δραγούμη*, φ. 6, υποφ. 1. Στο εξής *Αλλ. Ι. Δραγούμη*.

Τα γεγονότα αυτά εντάσσονται σε μια εποχή αλλαγών για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ειδικά μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων το 1908, όπου η διείσδυση του ξένου κεφαλαίου και η ενσωμάτωση της Αυτοκρατορίας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα είναι γεγονότα. Τότε σταδιακά η ελληνική αστική τάξη χάνει τον πρωταγωνιστικό της ρόλο στη σύγκρουσή της με τις αναδύμενες εγχώριες αστικές τάξεις² και η εργασία αλλάζει μορφή, καθώς οι συντεχνίες υποχωρούν και αναδύονται τα μικροαστικά στρώματα και η υπαλληλία.

Ενώ το ορθόδοξο μιλλέτ, μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων και τις απόπειρες διαμόρφωσης μιας ενιαίας οθωμανικής ταυτότητας που αντανάκλα το συγκεντρωτισμό της εξουσίας, αλλάζει,³ η σύγκρουση για τη δημοτική γλώσσα αποκρύπτει τις βαθύτερες αλλαγές, καθώς αποτελεί ένα πεδίο μετωπιαίας συζήτησης για όλα αυτά τα ζητήματα. Η ίδια η υπόσταση του Πατριαρχείου κλονίζεται μετά τις πολιτικές αλλαγές και την κατάρριξη των προνομίων, ειδικά εκείνων που αφορούσαν την εκπαίδευση. Το ελληνικό κράτος αναμειγνύεται όλο και πιο ενεργά στα τεκταινόμενα της Αυτοκρατορίας, πολιτικά και εκπαιδευτικά, ιδιαίτερα με την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως, με συνεπακόλουθο τη διαμόρφωση μιας ελληνικής ταυτότητας σε αντιπαράθεση με την οθωμανική. Οι κοινότητες ως θεσμός της οθωμανικής διοίκησης παρακμάζουν και η συζήτηση περί δημοτικής αποτυπώνει τις συγκρούσεις για τις αλλαγές στην παιδεία, ευρύτερες, ενάντια στο συγκεντρωτισμό του νεοτουρκικού καθεστώτος, αλλά και στενότερες, σε σχέση με τα σχολικά προγράμματα και τη γλώσσα διδασκαλίας. Παράλληλα, ο δημοτικισμός λειτουργεί ως καταλύτης και σε κοινωνικές αλλαγές, καθώς, πέρα από την ανάδυση των μεσαίων αστικών στρωμάτων, αποτυπώνει και τους λεπτότερους διαχωρισμούς εντός της αστικής τάξης μεταξύ μεσοαστών και μικροαστών, όπως είναι οι δάσκαλοι.

Τα συμβάντα του 1911, σε μια σημαίνουσα περιοχή του ελληνισμού, όπως η Κωνσταντινούπολη, αποτελούν σημαντική πτυχή του φαινομέ-

2. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η μετέπειτα εποχή του κεφαλαίου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, Α2, 1900-1922. *Οι Απαρχές*, επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 341-2. Για την ανάδυση των αστικών στρωμάτων στην Κωνσταντινούπολη, μουσουλμάνων και ξένων, βλ. Edhem Eldem, «Κωνσταντινούπολη 1903-1918. Ποσοτική ανάλυση μιας αστικής τάξης», *Σύγχρονα Θέματα* 74-75 (2000), σ. 124-147.

3. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998, σ. 453-472.

νου του δημοτικισμού που δεν έχει ερευνηθεί, καθώς μας επιτρέπουν να αναδείξουμε την πολυπλοκότητά του και το πώς εμπλέκονται οι διάφοροι πολιτικοί και κοινωνικοί παράγοντες σε ένα ζήτημα γλωσσικό.

Η σύγκρουση

Στις 30 Ιανουαρίου 1911 δημοτικιστές της Κωνσταντινούπολης αποφάσισαν να διοργανώσουν φιλολογικό μνημόσυνο για τον Παπαδιαμάντη στο Μακροχώρι και συνέταξαν την πρόσκληση στη δημοτική: «Σας παρακαλούμε να ορίσετε την ερχόμενη Κυριακή, 30 του μηνός, ώρα 3 μ.μ. στη Λέσχη του Μακροχωριού για το φιλολογικό μνημόσυνο του Παπαδιαμάντη. Πόλη, 27 Γενάρης 1911».⁴ Το μνημόσυνο ματαιώθηκε σύμφωνα με απαίτηση μελών του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου,⁵ το οποίο ελεγχόταν από τους ιωακειμικούς.⁶

Στις 31 Ιανουαρίου 1911 μέλη της κοινότητας Σταυροδρομίου, που ενοχλήθηκαν από το προσκλητήριο, το «μαλλιαριστί, χυδαϊστί [...] συ-

4. Η πρόσκληση επισυνάπτεται ως αποδεικτικό στοιχείο στην έκθεση της εξεταστικής επιτροπής για το Ζωγράφειο, βλ. Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (Μ.Ι.Θ.Ε.), *Αλληλογραφία Κεντρικής Εφορείας Σταυροδρομίου*, αρ. 2653, 30.4.1911. Στο εξής *Αλληλογραφία Κ. Ε. Στ. Υπογράφουν*, μεταξύ άλλων, ο Δημήτριος Δαμασκηνός, δάσκαλος και δημοσιογράφος στην εφημ. *Πρόοδος*, μέλος του δημοτικιστικού Αδερφάτου (Γ. Παπακώστας, *Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός. Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφάτο της Εθνικής Γλώσσας»*, Αθήνα, Εστία, 1993, σ. 266)· ο Λέων Λυμπουσάκης, γιατρός, έφορος του Ζωγραφείου από το 1910, μέλος του Αδερφάτου (Γ. Παπακώστας, *ό.π.*, σ. 269)· ο Αλέξανδρος Πανατζής, δικηγόρος, δημοτικιστής, εκ των ιδρυτών του Αδερφάτου (Γ. Παπακώστας, *ό.π.*, σ. 235, 271)· η Σοφία Σπανούδη, σύζυγος του εκδότη της εφημ. *Πρόοδος*, μουσικολόγος (Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου, «Τα φιλολογικά Σαλόνια της Πόλης», *Νέα Εστία* 44 (1948), σ. 838 και 840). Θα ήθελα να ευχαριστήσω από τη θέση αυτή τον καθηγητή Κώστα Γαβρόγλου που μου επέτρεψε την πρόσβαση στο αρχείο αυτό, καθώς και την Έφη Κάννερ, υπεύθυνη τότε του αρχείου, που με καθοδήγησε στη μελέτη του.

5. Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, η πολιτική εκπροσώπηση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων ανατίθεται στην Ιερά Σύνοδο και το Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο [Δ.Ε.Μ.Σ.] (12 μέλη, 4 κληρικοί και 8 λαϊκοί), βλ. Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης, *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 98, 100.

6. Κατά τη Σ. Σπανούδη, το μνημόσυνο ματαιώθηκε από το Πατριαρχείο κατ' απαίτηση μελών του Δ.Ε.Μ.Σ., ενώ ο Πατριάρχης διαβεβαίωσε τους διοργανωτές ότι δεν αμφέβαλε για την αγνότητα και το δίκαιο του αγώνα τους, βλ. Γ. Παπακώστας, *ό.π.*, σ. 69-70, σημ. 3.

ντεταγμένον», αλλά και από τη συμμετοχή σε αυτό εφόρων και δασκάλων του Ζωγραφείου Γυμνασίου απαιτήσαν τη σύγκληση έκτακτης συνέλευσης,⁷ η οποία, αν και προγραμματίστηκε για τις 19.3.1911,⁸ ματαιώθηκε από την οθωμανική κυβέρνηση για το φόβο ταραχών.⁹ Το κλίμα ήταν ιδιαίτερα βαρύ για τους δημοτικιστές, που αντιμετώπιζαν τη γενική κατακραυγή και φαίνεται ότι δέχονταν απειλές.¹⁰

Ο καθαρευουσιάνικος τύπος θα χρησιμοποιήσει το γνωστό και από την Ελλάδα επιχείρημα της αντεθνικής δράσης των δημοτικιστών. Η αντιωακειμική εφημερίδα *Νεολόγος* θα θεωρήσει ύποπτη και επικίνδυνη για τον ελληνισμό την υποστήριξη που πρόσφερε στους δημοτικιστές η εφημερίδα *Τανίν*, όργανο των Νεοτούρκων.¹¹ Η εφημερίδα *Πρόοδος*, πιστεύοντας ότι η γλώσσα θα χρησιμοποιηθεί ως όχημα για κομματικές αντιπαραθέσεις, επικαλείται την ανάγκη για εθνική ενότητα.¹² Η εφημερίδα αυτή είναι η μόνη που θα παράσχει διακριτική στήριξη στους δημοτικιστές. Οι δημοτικιστές θα δημιουργήσουν με τον εκδότη της, Κωνσταντίνο Σπανούδη, ένα δίκτυο σχέσεων που ξεκινάει από τη σύζυγο του, τη δημοτικίστρια Σοφία Σπανούδη, συνεχίζει με τους δημοτικιστές του Αδερφάτου και τον Πάλλη,¹³ τον Ίωνα Δραγούμη και την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως¹⁴ και καταλήγει στον Πατριάρχη Ιωακείμ Γ'. Ο

7. *Αλληλογραφία Κ. Ε. Στ.*, 31.1.1911.

8. «Κοινότης Σταυροδρομίου», *Πρόοδος*, 12.3.1911, σ. 3 και 13.3.1911, σ. 4.

9. Επιστολή του Διοικητή του Πέρα Μουχεντίν προς την Κεντρική Εφορεία, 16.3.1911, αρ. 2615, *Αλληλογραφία Κ. Ε. Στ.*

10. Βλ. μαρτυρία του Φίλιππου Σιαμπανίδη για απειλές στο πρόσωπό του και για το ότι στο Χρηματιστήριο του Γαλατά κυκλοφόρησαν αντιδημοτικιστικά φυλλάδια εναντίον της Σχολής Αγίας Τριάδας, στην οποία δίδασκε ο ίδιος, επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Αλέξανδρο Πάλλη, 1.4.1911, Ε.Λ.Ι.Α., *Αλληλογραφία Αλέξανδρου Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.1, 1/33. Στο εξής *Αλλ. Α. Πάλλη*.

11. «Σύμμαχοι των μαλλιαρών», αναδημοσίευση στην εφημ. *Αμάθεια*, 6/19.3.1911, σ. 5.

12. «Το Γλωσσικόν Ζήτημα εν τη Ελληνική Βουλή», *Πρόοδος*, 1.3.1911, σ. 1.

13. Επιστολή Μένου Φιλήντα προς Φ. Φωτιάδη, Φεβρουάριος 1903, βλ. Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης και το «Αδερφότο της Εθνικής Γλώσσας»*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α, 1985, σ. 148 και επιστολές Α. Πάλλη προς Φ. Φωτιάδη, 1.10.1906, 1/14.10.1904, 7.12.1904, 27.5.1907 και 4.10.1907, στο *ίδιο*, σ. 193, 177, 180, 212, 222 αντίστοιχα. Βλ. επίσης επιστολή Φ. Φωτιάδη προς Α. Πάλλη, 13.10.1904, στο *ίδιο*, σ. 175.

14. Ο Σπανούδης ήταν μέλος της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Αθανάσιος Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, επιμ. Θ. Βερέμης - Κ. Μπούρα, Αθήνα, Δωδώνη, 1984, σ. 228.

Σπανούδης υπήρξε υποστηρικτής του Ιωακείμ Γ' και συγγραφέας του βιβλίου *Ιστορικοί Σελίδες Ιωακείμ Γ'*.

Την ίδια εποχή, η αρνητική γνωμοδότηση της επιτροπής δύο μητροπολιτών για την μετάφραση του Ευαγγελίου του Α. Πάλλη¹⁵ αποτέλεσε την αφορμή για την Πατριαρχική Εγκύκλιο της 16.3.1911, η οποία θεωρούσε την καθαρεύουσα εγγυητή της εθνικής συνέχειας και συνιστούσε επαγρύπνηση απέναντι στο μαλλιαρισμό που επιχειρούσε να αλώσει τα σχολεία.¹⁶

Εν μέσω αυτού του πολιτικού κλίματος, ο δημοτικισμός αντιμετώπιστηκε με τρεις ανακρίσεις: από το Διαρκές Εθνικό Μικτό Συμβούλιο,¹⁷ από την κοινότητα Σταυροδρομίου και την Κεντρική Πατριαρχική Επιτροπή.¹⁸ Η πιο σημαντική πρωτοβουλία θα αναληφθεί από την κοινότητα Σταυροδρομίου με επίκεντρο το Ζωγράφειο Γυμνάσιο. Στη συνέλευση της Κοινότητας στις 24.4.1911 υπήρξε οργανωμένη κίνηση των αντιωακειμικών κατά του Ζωγραφείου, σχετικά με το θέμα του «μαλλιαρισμού». Η εφορεία του σχολείου κατηγορήθηκε για απείθεια στην εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος, αλλά και εθνική προδοσία.¹⁹ Το θέμα της αναθεώρησης του προγράμματος των Αστικών Σχολών και του Ζωγραφείου Γυμνασίου είχε τεθεί τον Ιούλιο του 1910 σε συνέλευση

15. «Γλωσσικόν Ζήτημα», *Πρόοδος*, 11.3.1911, σ. 3 και «Το Γλωσσικόν εις την συνεδρίαν των Δύο Σωμάτων», *Χαραυγή*, αρ. 12, 31.3.1911, σ. 195-196.

16. «Εγκύκλιος Πατριαρχική», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ. 11, 19.3.1911, σ. 82-83.

17. «Το γλωσσικόν ζήτημα», *Πρόοδος*, 29.5.1911, σ. 4. Το πόρισμα της τριμελούς επιτροπής του Δ.Ε.Μ.Σ. δεν ανακοινώθηκε, αλλά εικάζουμε πως ήταν παρόμοιο με εκείνο της επιτροπής που συγκρότησε η κοινότητα Σταυροδρομίου, του οποίου έλαβε γνώση η πρώτη επιτροπή, βλ. επιστολή της Επιτροπής επί του γλωσσικού ζητήματος στον Πρόεδρο Κεντρικής Εφορείας Σταυροδρομίου, 31.5.1911, αρ. 104, *Αλληλογραφία Κ. Ε. Στ.* Ο Φ. Σιαμπανίδης θα περιγράψει λεπτομερώς τις ανακρίσεις των μαθητών στη σχολή Αγίας Τριάδας και το γενικότερο αναβρασμό στην κοινωνία και στα σχολεία, επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 28/3.10/4.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.1, 1/47.

18. Η Κεντρική Πατριαρχική Επιτροπή αποτελείται από 7 μέλη, 3 κληρικούς και 4 λαϊκούς. Ως ανώτατο εποπτικό όργανο ελέγχει την εκπαιδευτική διαδικασία. Τα δύο σώματα, Ιερά Σύνοδος και Δ.Ε.Μ.Σ., ορίζουν έναν κληρικό ως επόπτη. Βλ. *Κανονισμός της Πατριαρχικής Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής 1892*, Κωνσταντινούπολη 1892· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική διοίκηση και η Εκπαίδευση του Γένους*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 38.

19. «Συνέλευσις του έτους 1911. Συνεδρία α' της 24 Απριλίου 1911», Μ.Ι.Θ.Ε., *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, σ. 269-273.

της Κοινότητας Σταυροδρομίου από τον Αλέξανδρο Πανταζή, μέλος της Κεντρικής Εφορείας του Ζωγραφείου, 4 από τα 5 μέλη της οποίας ήταν δημοτικιστές.²⁰ Η συνέλευση είχε αποφασίσει να ορίσει Επιτροπή, για να ανασυντάξει τα προγράμματα, σε συνεργασία με την εφορεία, σύμφωνα με την εισήγηση του Πανταζή και να υποβάλει το σχέδιο στην κοινοτική συνέλευση για έγκριση.²¹

Με μυστική ψηφοφορία 43 ενορίτες από 22 υποψηφίους εξέλεξαν πενταμελή επιτροπή αποτελούμενη από αντιδημοτικιστές και αντιωακειμικούς ως επί το πλείστον, για να ερευνήσει τα σχετικά με το πρόγραμμα του Ζωγραφείου Γυμνασίου και των Αστικών Σχολών Αρρένων, αλλά και τη διείσδυση του μαλλιαρισμού σε αυτά τα σχολεία.²² Οι δημοτικιστές της εφορείας του Ζωγραφείου υπέβαλαν τις παραιτήσεις τους, διαμαρτυρόμενοι για τις προσβολές στο πρόσωπό τους.²³ Οι ιωακειμικοί αποφάσισαν να μην λάβουν μέρος στις εκλογές της κοινότητας, για να εκτονωθεί η κατάσταση και να κοπάσει ο θόρυβος των εφημερίδων.²⁴

Στη συνέλευση της 1.5.1911, παρά τις αντιρρήσεις των ιωακειμικών,²⁵ αναγνώστηκε δημόσια η έκθεση της επιτροπής και αποκάλυψε ότι τα τροποποιημένα προγράμματα εφαρμόστηκαν χωρίς έγκριση και ότι στις σχολές του Σταυροδρομίου δρούσαν «μαλλιαροί» έφοροι, αλλά

20. Εκτός του Αλ. Πανταζή, μέλη της εφορείας του Ζωγραφείου ήταν ο Αντώνιος Κρητικός, γιατρός, δημοτικιστής, λόγιος και ποιητής (Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού, «Τα φιλολογικά Σαλόνια της Πόλης», ό.π., σ. 840), ο Λέων Λυμπουσάκης και ο Βασίλειος Αριστόβουλος, υπάλληλος, δημοτικιστής (Γ. Παπακώστας, ό.π., σ. 70), φίλος του Ίωνα Δραγούμη. Ο πρόεδρος, Ιωάννης Περβάνογλου, τραπεζίτης ήταν αντιδημοτικιστής.

21. «Έκτακτη Γενική Συνέλευσις της Κοινότητος 7 Ιουλίου 1910», *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, σ. 259-260.

22. «Συνέλευσις του έτους 1911. Συνεδρία α' της 24 Απριλίου 1911», ό.π., σ. 272-3.

23. Βλ. απολογία Αντώνιου Κρητικού, «Συνεδρία Γ' της 11 Μαΐου 1911», ό.π., σ. 279-280 και «Τα Κοινοτικά του Πέραν. Μια επιστολή του κ. Α. Κρητικού», *Πρόσδος*, 19.5.1911, σ. 1. Ο Λέων Λυμπουσάκης και ο Β. Αριστόβουλος παραιτήθηκαν με επιστολή τους στην Κεντρική Εφορεία, 25.4.1911, αρ. 2648 και 20.4.1911, αρ. 26[42;], *Αλληλογραφία Κ. Ε. Στ.* Ο Αλ. Πανταζής είχε παραιτηθεί από το Φεβρουάριο, *Πρόσδος*, 6.2.1911, σ. 4.

24. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 26/4.9/5 1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.1, 1/111.

25. «Β' Συνεδρία της 1 Μαΐου 1911», *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, σ. 273-4.

και καθηγητές και δάσκαλοι.²⁶ Σχετικά με την αναθεώρηση των προγραμμάτων, η επιτροπή κατήγγειλε ότι η εφορεία του Ζωγραφείου διόρισε πραξικοπηματικά στις 18.7.1910 επταμελή επιτροπή από δημοτικιστές ή σχετιζόμενους με το χώρο του δημοτικισμού για αυτό το σκοπό και ότι είχε προχωρήσει, χωρίς την έγκριση της κοινότητας, σε ουσιαστικές αλλαγές του προγράμματος, όπως στην κατάργηση των βιβλίων στις 4 τάξεις των αστικών σχολών, ενώ διεξαγόταν ακόμα η συζήτηση για το θέμα στην Κεντρική Πατριαρχική Εκπαιδευτική Επιτροπή.²⁷

Η πρόταση που τέθηκε σε ψηφοφορία και όριζε ως καθήκον της νέας εφορείας των σχολείων αρρένων να πατάξει το μαλλιαρισμό²⁸ άνοιξε ουσιαστικά το δρόμο για διώξεις δασκάλων.²⁹ Ο καθηγητής Σταματίης Σταματιάδης³⁰ και οι δάσκαλοι Χρήστος Ντεληγκιαβούρης³¹ και Δημήτριος Δαμασκηνός θα απολυθούν, αφού σύμφωνα με την έκθεση της επιτροπής ήταν οπαδοί του Ψυχάρη.

Επί του [...] θέματος [...] «αν εν τω διδάσκοντι προσωπικώ παρεισέδυνε διδάσκαλος αναμφισβητήτως ασπασζόμενος τας δοξασίας του κ. Ψυχάρη» [...] προσεκαλέσαμεν ενώπιον ημών τους κ.κ. Στ. Σταματιάδην και Δεληγκιαβούρην, οίτινες [...] ωμολόγησαν ο μεν πρώτος ότι αυτός είναι ο συγγραφεύς του υπό τον τίτλον «Γλώσσα και Ζωή» έργου, θεωρουμένου μαλλιαρικού, ο δε δεύτερος ότι συνειργάσθη εις την σύνταξιν του [...] σατυρικού Ημερολογίου υπό τον τίτλον «Περίδρομος». [...] Προσέτι ο

26. «Έκθεσις της επιτροπής προς την Γενικήν Κοινοτικήν Συνέλευσιν Σταυροδρομίου», 30.4.1911, αρ. 2653, *Αλληλογραφία Κ. Ε. Στ.*, σ. 1-10.

27. Το πρόγραμμα που υποβλήθηκε και εξετάστηκε στην Κεντρική Πατριαρχική Εκπαιδευτική Επιτροπή στις 14.3.1911 προέβλεπε την κατάργηση των βιβλίων, εκτός του αναγνωστικού των ελληνικών, γαλλικών και τουρκικών. Η συζήτηση για το πρόγραμμα συνεχιζόταν, με στόχο να εφαρμοστεί από την 1η Σεπτεμβρίου, «Το νέον πρόγραμμα της δημοτικής εκπαίδευσως», *Πρόοδος*, 15.3.1911, σ. 3.

28. «Συνεδρία Γ' της 11 Μαΐου 1911», *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων*, σ. 281-2.

29. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 12/25.5.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, ό.π., 1/130.

30. Ο Σταματιάδης θα ανακοινώσει την απόλυσή του από το Ζωγράφειο στον Α. Πάλλη, βλ. επιστολή 8.7.1911, ό.π., φ. 1, υποφ. 1.2, 1/168. Ο Σταματιάδης με το ψευδώνυμο Ελισαίος Γιανίδης συνέγραψε το έργο *Γλώσσα και Ζωή*, που είχε τεράστια απήχηση στον προπαγανδιστικό αγώνα των δημοτικιστών. Για τους αγώνες του από το 1909-1923 στην Πόλη βλ. Εμμανουήλ Κριαράς, *Ελισαίος Γιανίδης Ο Νηφάλιος*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 24-42.

31. Μέλος του Αδερφάτου, Γ. Παπακώστας, *Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 267.

πρόεδρος της Εφορίας κ. Ι. Πεοβάνογλους μας εδήλωσεν ότι θεωρεί τους άνω δύο διδασκάλους ως και τους κ.κ. Δ. Δαμασκηρόν και Σιαμπανίδην ως μαλλιαρούς και ότι τα λοιπά τέσσερα μέλη της Εφορίας αφήρεσαν ώρας διδασκαλίας παρά των κ.κ. Ιωάννον και Στρογγύλη, όπως προσλάβωσιν τον κ. Στ. Σταματιιάδην, και ότι, πληροφορηθείς παρά τινων ότι ο κ. Σταματιιάδης μετεχειρίζετο κατά την διδασκαλίαν αυτού λέξεις τινάς χυδαίας, ως το Θεοφκιάχτρα αντί της Θεοτόκου, μετέβη εις την Σχολήν της Αγίας Τριάδος και υπέβαλεν εις ανακρίσεις τους μαθητάς, εξ ων εβεβαιώθη περί του αληθούς του πράγματος. Προσέθηκεν όμως ότι, όταν την επαύριον μετέβη εκ νέου συνεπεία επιστολής, ην έλαβε παρά του κ. Νικολαΐδου, διευθυντού της εν λόγω Σχολής [...] αμφισβητούσης τα της προτεραίας, και προέβη εις νέας των μαθητών ανακρίσεις ο κ. Σιαμπανίδης απειριόθη να μεταστρέψη τας απαντήσεις των μαθητών, τούθ' όπερ τον ηνάγκασε να διατάξη αυτόν να εξέλθη της αιθούσης, και ότι διέγνω ότι οι μαθηταί είχαν ήδη επηρεασθή και δεν επιβεβαίωσαν εντελώς όσα κατέθεσαν την προτεραίαν. Εκτός τούτου επισυνάπτομεν επίσης εν προσκλητήριον δια το φιλολογικόν μνημόσυνον Παπαδιαμάντη, γεγραμμένον εις γλώσσαν μαλλιαρικήν, κάτωθεν του οποίου υπάρχει έντυπος η υπογραφή και του εκ των διδασκάλων της Κοινότητος κ. Δ. Δαμασκηρού.³²

Ο Φ. Σιαμπανίδης, παρά τις ανακρίσεις που υπέστη,³³ απέφυγε την απόλυση, καθώς στηρίχτηκε στις γνωριμίες του στην Εκπαιδευτική Πατριαρχική Επιτροπή, στους ιωακειμικούς, μέλη του Μικτού Συμβουλίου, Τζων Χατζόπουλο και Σόλωνα Καζανόβα, και στον Ηπειρωτικό Σύλλογο.³⁴

Η Πατριαρχική Εκπαιδευτική Επιτροπή διεξήγαγε νέα σειρά ανακρίσεων, κατόπιν καταγγελίας του επόπτη των σχολών Σωφρόνιου,³⁵

32. «Έκθεσις της επιτροπής προς την Γενικήν Κοινοτικήν Συνέλευσιν Σταυροδρομίου», 30.4.1911, αρ. 2653, *Αλληλογραφία Κ. Ε. Στ.*, σ. 2-3.

33. Επιστολές Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 30/12.8.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.2, 1/189 και Ι. Δραγούμη, 28.9.1911, *Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών [Ι.Α.Υ.Ε.]*, 1911, φ. 89, υποφ.1.1.

34. Επιστολές Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 28/3.10/4.1911, 1/14.6.1911, 13/25.7.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.1 και 1.2, 1/47, 1/142, 1/180 αντίστοιχα. Οι προσωπικές γνωριμίες αποδεικνύονται πολύτιμες. Ο Σταματιιάδης έγραψε στον Πάλλη ότι αν δεν είχε την υποστήριξη του Στέφανου Καραθεοδωρή δεν θα είχε φύγει μόνο από το Ζωγράφειο, αλλά και από την Πόλη, επιστολή 2.2.1912, ό.π., φ. 2, υποφ. 2.1, 2/41.

35. Πρόοδος: «Γλωσσικόν Ζήτημα», 23.7.1911 και 30.7.1911, σ. 3· «Παρά-

ο οποίος την ίδια περίοδο επιτέθηκε από τις στήλες της εφημερίδας *Ταχυδρόμος* στον Πάλλη, κατηγορώντας τον ότι τα παιδιά του δεν γνώριζαν ελληνικά.³⁶ Ανακρίθηκαν δημοτικιστές δάσκαλοι³⁷ και μετριοπαθείς καθαρευουσιάνοι, όπως ο καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής, Μηνάς Αυθεντόπουλος.³⁸ Η διαλλακτική στάση του Πατριαρχείου και της Εκπαιδευτικής Επιτροπής, σε σχέση με την αυστηρότητα της κοινότητας Σταυροδρομίου, φάνηκε στην αθωωτική απόφασή της για τους δασκάλους και καθηγητές.³⁹

Πολιτικές διαιρέσεις στο Πατριαρχείο

Η πολιτική του πατριάρχη Ιωακείμ Γ' (β' πατριαρχία 1901-1912), η σχέση του με τους συνοδικούς και τους λαϊκούς αντιπροσώπους του Μικτού Συμβουλίου, η εξουσία του, που μετά την επικράτηση των Νεοτούρκων αμφιταλαντεύεται μεταξύ εθναρχισμού και εθνισμού⁴⁰, θα

δοξος», 3.8.1911, σ. 3· «Το γλωσσικόν ζήτημα», 11.8.1911, σ. 3· «Το ζήτημα του επόπτου της σχολής της αρχιεπισκοπής», 8.9.1911, σ. 3.

36. Βλ. τις επιστολές που αντηλλάγησαν, αντίγραφο επιστολής Α. Πάλλη προς Σωφρόνιο, 22.8.1911 και 2.10.1911, καθώς και αντίγραφο επιστολής Σωφρόνιου προς Πάλλη, 26/8.9.1911, *Αλλ. Ι. Δραγούμη*, φ. 5, υποφ. 4. Επίσης, επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 27.10.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.2, 1/234. Ο Πάλλης είχε καταγγείλει τον Σωφρόνιο με επιστολή στον Πατριάρχη, επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 8.12.1911, στο ίδιο, 1/291.

37. Γ. Καρατζάς, δάσκαλος των Αστικών Σχολών Σταυροδρομίου και Ηλίας Γερακόπουλος, δάσκαλος του Αρρεναγωγείου Βαφειχωρίου, βλ. Α. Παυλίδης, «Ιδεολογικές συγκρούσεις στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 20ού αιώνα: Η περίπτωση του γλωσσικού ζητήματος», 6ο *Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης: Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση*, 30.9 και 1-2.10. 2011, Πρακτικά, Gutenberg, σ. 417-420. Το όνομα του Γ. Καρατζά περιλαμβάνονταν σε κατάλογο επικίνδυνων δημοτικιστών, που δημοσίευσε η πολιτική εφημερίδα *Πρωΐα* το 1907. Αναγκάστηκε να αποκηρύξει το δημοτικισμό για να μην απολυθεί, βλ. Γ. Παπακώστας, *Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 70-71. Ο Ηλ. Γερακόπουλος αλληλογραφούσε με τον Πάλλη, βλ. ενδεικτικά, Πόλη, 30.7.1912, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 2, υποφ. 2.2, 2/291 και Zongouldak (Mer Noire), 11.12.13, φ. 3-4, υποφ. 3.2, 3/217.

38. «Το Γλωσσικόν Ζήτημα», *Πρόδος*, 25.8.1911, σ. 3 και «Το Γλωσσικόν Ζήτημα. Αι εξηγήσεις του κ. Αυθεντοπούλου εν τη Εκπαιδ. Επιτροπή», *Πρόδος*, 27.8.1911, σ. 1.

39. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 26.12.1911/8.1.1912, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 2, υποφ. 2.1, 2/13 και «Το ζήτημα των μαλλιαρών», *Πρόδος*, 16.2.1912, σ. 4.

40. Για τη διαδικασία εκκοσμίκευσης και τις συγκρούσεις που προέκυψαν από

αναδειχτούν μέσα από την αντιπαράθεση δημοτικής – καθαρεύουσας, ιδιαίτερα στη σύγκρουση ιωακειμικών και αντιιωακειμικών.⁴¹ Ο ιωακειμισμός θα προβληθεί από υποστηρικτές του Ιωακείμ ως σύστημα αρχών που αγωνίζεται να εξισορροπήσει τις αυθαιρεσίες του ανώτερου κλήρου, αλλά και την ανεξέλεγκτη αύξηση της δύναμης των λαϊκών.⁴² Οι δημοτικιστές, την περίοδο που εξετάζουμε, στο διμέτωπο αυτό αγώνα του ιωακειμισμού συντάσσονται με τους ιωακειμικούς και κατ' επέκταση με τον πατριάρχη Ιωακείμ Γ'.

Το Πατριαρχείο, ως πολιτική δύναμη, δεν εμπλέκεται στο γλωσσικό ζήτημα απλώς με την καταδίκη της χυδαίας γλώσσας. Ο Πατριάρχης εκμεταλλεύεται την αντιπαράθεση αντιιωακειμικών – ιωακειμικών, για να διατηρήσει την πολιτική του εξουσία, τελικά την ίδια τη θεσμική του υπόσταση. Παράλληλα, ο συγκεντρωτισμός του τον οδηγεί σε σύγκρουση με τους λαϊκούς αντιπροσώπους, γιατί αυτοί ενισχύουν ή αποδυναμώνουν τη θέση του και πολιτικοποιούν τα ευρύτερα στρώματα της ελληνορθόδοξης κοινότητας, με διακύβευμα την πολιτική ομογενοποίηση των Ρωμιών.⁴³ Ο Πατριάρχης, ενάντια σε εκείνους που επιθυμούν να είναι πολίτες ενός συνταγματικού οθωμανικού κράτους, επιδιώκει να συνενώσει έθνος και εκκλησία, μέσα από τη σταδιακή αποκρυστάλλωση της εθνικής ιδεολογίας ως συμπόρευσης ορθοδοξίας και ελληνικότητας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της αντιπαλότητας που γεννούσε η πολιτική του αποτελεί ένα συμβάν την περίοδο της γλωσσικής διαμάχης. Στις αρχές του 1911 οι λαϊκοί αντιπρόσωποι ως πολίτες του οθωμανικού κράτους αντέδρασαν στις εθνικιστικές θέσεις κειμένου που προερχόταν από τους κόλπους του Πατριαρχείου και δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην

την απόπειρα του Πατριαρχείου να αντιπαλέψει και το οθωμανικό κράτος και τη δύναμη των λαϊκών που αμφισβητούσαν την ηγεμονική του θέση, βλ. Δημήτρης Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση. Προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2003.

41. Για το πώς αυτή η σύγκρουση χαρακτηρίζει την πορεία του Πατριάρχη βλ. Δ. Σταματόπουλος, «...δεν γίνεται να μην είναι Φαναριώτης στην ψυχή του...»: Οικουμενισμός και Εθνικισμός από την πρώτη στη δεύτερη πατριαρχία του Ιωακείμ Γ'», *Ιωακείμ Γ' ο Μεγαλοπρεπής. Ο από Θεσσαλονίκης Οικουμενικός Πατριάρχης και η εποχή του*, Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 189-224.

42. Κ. Σπανούδης, *Ιστορικά Σελίδες Ιωακείμ Γ'*, Κωνσταντινούπολη 1902, σ. 117-122.

43. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες*, ό.π., σ. 289, 458-464, 472-488.

εφημερίδα *Πρόοδος*.⁴⁴ Το κείμενο υπερασπιζόταν τα προνόμια της εκκλησίας και τον πολιτικό ρόλο του Πατριαρχείου, ενώ καταφερόταν εναντίον της Οθωμανικής κυβέρνησης που πολεμάει τη μεγάλη ιδέα των Ελλήνων. Τα 8 λαϊκά μέλη του Διαρκούς Συμβουλίου θεώρησαν το υπόμνημα «εθνοβλαβέστατον», καθώς εκδόθηκε αντίθετα από τους Εθνικούς Κανονισμούς.⁴⁵ Ο Πατριάρχης κατηγορήθηκε ότι δεν ενδιαφέρεται για τα προνόμια, αλλά μόνο για τη θέση του.⁴⁶ Η ελληνική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη προσπάθησε να συμβιβάσει τα διεστώτα και παρέσχε την απαιτούμενη κάλυψη στον Πατριάρχη, όσον αφορά την πατρότητα του υπομνήματος.⁴⁷

Η διαφορά των δύο πλευρών βρίσκεται στο γεγονός ότι ο Πατριάρχης, ως συντάκτης του κειμένου, αντιμετωπίζει το Σύνταγμα ως εχθρό του ελληνισμού, ενώ οι σχολιαστές του υπομνήματος ως πολίτες του οθωμανικού κράτους αγωνίζονται για την εδραίωση του συνταγματικού πολιτεύματος. Λίγο αργότερα, οι λαϊκοί αντιπρόσωποι θα ζητήσουν αναθεώρηση των Εθνικών Κανονισμών για απευθείας εκλογή του Πατριάρχη ή των αντιπροσώπων στο Μικτό Συμβούλιο,⁴⁸ για να περιορίσουν τον πατριαρχικό συγκεντρωτισμό με τη συμμετοχή στις εκλογές των συντε-

44. «“Σκέψεις”, Υπόμνημα ενός κληρικού», *Πρόοδος*, 4.1.1911, σ. 1 και «Σκέψεις ενός κληρικού», 5.1.1911, σ. 1 και «“Σκέψεις”, Υπόμνημα ενός κληρικού», 7.1.1911, σ. 1, οπότε και θα διακοπεί η δημοσίευση υπό το βάρος αντιδράσεων.

45. Το Υπόμνημα του Πατριάρχου Ιωακείμ του Γ'. Τα τρωτά αυτού σημεία τα της Εθνοσυνελεύσεως, Φεβρουάριος 1911. Το παράθεμα στη σ. 25. Το κείμενο που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα στις σ. 5-24. Αν και η αντίδραση των μελών του Διαρκούς Συμβουλίου ήταν καθολική, πιθανότατα οι ιωακειμικοί δεν σχετίζονται με το υπόμνημα, που είναι μεταγενέστερο της δημοσίευσης στην εφημερίδα και καταφέρεται ανοιχτά εναντίον του Πατριάρχη. Η εφημερίδα *Πρόοδος* κατηγορήσε τους Συμβούλους ότι είχαν άλλα ελατήρια και δεν σεβάστηκαν τον Πατριάρχη-Εθνάρχη, «Ο ζήλος του Οίκου των», *Πρόοδος*, 9.1.1911, σ. 1.

46. Το Υπόμνημα του Πατριάρχου Ιωακείμ του Γ', ό.π., σ. 37-44. Για την αντιφατική στάση του Ιωακείμ Γ' απέναντι στα προνόμια βλ. Δ. Σταματόπουλος, «...δεν γίνεται να μην είναι Φαναριώτης στην ψυχή του...», ό.π., σ. 195-199.

47. Βλ. την αλληλογραφία της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη με το Υπουργείο Εξωτερικών, Ι.Α.Υ.Ε., 10/23.1.1911 και 18.1.1911, 1911, φ. 19, υποφ. 1 (2ος). Όταν ο Πρόξενος της Τραπεζούντας σε αναφορά του στο ΥΠ.ΕΞ (24.3.1911, στο ίδιο) διεβίβασε την αλγεινή εντύπωση που προξένησε στους χριστιανούς το φυλλάδιο του Φεβρουαρίου, ο Υπουργός (7.4.1911, στο ίδιο) του υπέδειξε να διαψεύσει ότι το Υπόμνημα προέρχεται «εκ της γραφίδος της Α. Θ. Π. του Οικουμενικού Πατριάρχου».

48. «Το ψήφισμα των Αντιπροσώπων», *Πρόοδος*, 28.3.2011, σ. 1.

χνιών, επιστημόνων και εμπόρων.⁴⁹ Η εφημερίδα *Πρόσδος*, ως ο κατεξοχήν υποστηρικτής του ιωακειμισμού, ερμηνεύει το αίτημα ως περιορισμό των αυθαιρεσιών του κλήρου⁵⁰, καθώς ανάγει όλες τις συγκρούσεις του Πατριαρχείου στη ρήξη μεταξύ κληρικών και λαϊκών, αφήνοντας αλώβητη τη θρησκεία και το πρόσωπο του Πατριάρχη.

Εδώ ακριβώς βρίσκεται το πρώτο σημείο που θα συνδέσει τους δημοτικιστές με τους ιωακειμικούς κύκλους και τον Πατριάρχη. Η αρθρογραφία της *Προόδου* εναντίον του κλήρου, την οποία επιδοκίμαζε ο Πάλλης,⁵¹ συμπορεύεται με τον αντικληρικαλισμό των δημοτικιστών. Κυρίως, ο Πατριάρχης αντιμετωπίζεται ως το αντίπαλον δέος του σχολαστικισμού, της οπισθοδρομικότητας και της συμφεροντολογικής συμπεριφοράς της Ι. Συνόδου και των μητροπολιτών.⁵² Ο δημοτικισμός, επομένως, με τον αντικληρικό του λόγο, που δεν αμφισβητεί την αξία της θρησκείας, μπορεί να συνδεθεί με το πρόσωπο του Πατριάρχη.

Το δεύτερο σημείο σύνδεσης είναι ο Πατριάρχης ως σύμβολο, αλλά και ο Ιωακείμ Γ' ως Πατριάρχης. Ο Πατριάρχης περιβάλλεται από την αίγλη του βυζαντινού παρελθόντος και κρατάει στα χέρια του έναν πανάρχαιο θεσμό, την εκκλησία· είναι, δηλαδή, ο φορέας μιας παράδοσης χρήσιμης για το έθνος.⁵³ Ο Ψυχάρης είχε τονίσει τις αρετές του Ιωακείμ· «είναι γεννημένος εθνάρχης [...] Εκείνη την ημέρα μου φάνηκε πως είχα δει εθνοσωτήρα, πως είχα δει άνθρωπο που καταλάβαινε τι είναι σήμερα και τι μπορεί άβριο να γίνη ο ελληνισμός».⁵⁴ Ο Αλέξανδρος Πάλλης έθετε και την ευρωπαϊκή διάσταση του ζητήματος, καθώς θεωρούσε επιβαρυντικό παράγοντα τη διαμόρφωση δυσμενούς κλίματος στην Ευ-

49. Δ. Σταματόπουλος, «...δεν γίνεται να μην είναι Φαναριώτης στην ψυχή του...», *ό.π.*, σ. 193-195.

50. «Η Πρώτη Μεταρρύθμιση», *Πρόσδος*, 29/3/2011, σ. 1.

51. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 19/2.7.1912, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 2, υποφ. 2.2, 2/239.

52. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 25/7.8.1912, στο ίδιο, 2/308. Βλ. επίσης Ι. Δραγούμης, *Όσοι Ζωντανοί*, Αθήνα 1926, σ. 33-36, 71.

53. Για το σεβασμό που εμπνέει ο Πατριάρχης βλ. Ι. Δραγούμης, *ό.π.*, σ. 29-34.

54. Γ. Ψυχάρης, «Πατριαρχικά και Γλωσσικά», *Ρόδα και Μήλα*, τ. Δ', Αθήνα 1907, σ. 166/40-169/43. Παρόλο που το απόσπασμα ανάγεται στην α' πατριαρχία του Ιωακείμ Γ' (1878-1884), είναι ενδεικτικό της στάσης του Ψυχάρη απέναντι στον Πατριάρχη. Ο Ψυχάρης θεωρεί το Πατριαρχείο ως βάση του έθνους, *Το Ταξίδι μου*, Αθήνα, Νεφέλη, 1988, σ. 112, 114-5. Είχε γράψει, μάλιστα, στο Φ. Φωτιάδη, 11.10.1902 (Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης*, *ό.π.*, σ. 136): «και στο Παρίσι, και στα πιο δημοκρατικά τα φύλλα μας ακόμα, επαινώ και τον Πατριάρχη και τη θρησκεία».

ρώπη από τις πατριαρχικές κρίσεις,⁵⁵ που έθιγαν την κατεξοχήν πολιτική δύναμη του ελληνισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Επιπλέον, η διπλωματική ευστροφία του Ιωακείμ τού επέτρεπε να προσαρμόσει την τακτική του στο γλωσσικό ζήτημα σε σχέση με τις πολιτικές αλλαγές στην Αυτοκρατορία. Ο Δημήτρης Σταματόπουλος έχει δείξει τη σταδιακή σκλήρυνση της στάσης του Πατριαρχείου στο γλωσσικό ζήτημα, μέχρι τα Ευαγγελικά, σε μια προσπάθεια να ενισχύσει την πολιτική του θέση,⁵⁶ καθώς παρακολουθεί με αμηχανία, από τη μια, ένα μέρος των νεοφαναριωτών συμμάχων του να επιζητεί απλοποίηση της γλώσσας, και από την άλλη, τους εθνικιστικούς κύκλους, να επιλέγουν την καθαρεύουσα γλώσσα.⁵⁷ Από το 1905, ήττα της Ρωσίας στον ρωσοϊαπωνικό πόλεμο, και ειδικά μετά το 1908 η πολιτική του Ιωακείμ Γ' αλλάζει, καθώς έχει απολέσει την υποστήριξη του χαμιδιανού καθεστώτος.⁵⁸

Το 1911, ο Πατριάρχης συνεχίζει την τακτική της διαλλακτικότητας και της πολιτικής διαχείρισης του γλωσσικού ζητήματος, καθώς στο δημόσιο λόγο στρέφεται εναντίον του δημοτικισμού και συμπαρατάσσεται με τον Μιστριώτη και τους καθαρευουσιάνους της Αθήνας,⁵⁹ ενώ ιδιω-

55. Στην πατριαρχική κρίση του Δεκεμβρίου 1911 ο Πάλλης συγκρούστηκε με τον δημοτικιστή Ι. Παντελίδη Παππά, κατηγορώντας τον ότι αναμείχτηκε στην κίνηση εναντίον του Πατριάρχη, βλ. επιστολή Παντελίδη προς Α. Πάλλη, 18.12.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.2, 1/308.

56. Δ. Σταματόπουλος, «Τα όρια της “μέσης οδού”: Οικουμενικό Πατριαρχείο και Γλωσσικό Ζήτημα στις αρχές του 20ού αιώνα», *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα, Πρακτικά του Γ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Βουκουρέστι 2-4 Ιουνίου 2006, επιμ. Κωνσταντίνος Δημάδης, τ. 2, Αθήνα 2007, σ. 287-300.

57. Δ. Σταματόπουλος, «Από τον Κρατύλο στον Έρδερο: Διαστάσεις του γλωσσικού ζητήματος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (τέλη 19ου αιώνα)», *Γλώσσα, Κοινωνία, Ιστορία: τα Βαλκάνια*, επιμ. Α.-Φ. Χρηστίδης, δίγλωσση έκδοση, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 239-251. Με τον όρο «νεοφαναριώτες» εννοεί τα προβεβλημένα μέλη της ελληνορθόδοξης κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη που κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στο Πατριαρχείο ή στο οθωμανικό κράτος μετά την παρακμή των Φαναριωτών εξαιτίας της Ελληνικής Επανάστασης, στο ίδιο, σ. 239.

58. Δ. Σταματόπουλος, «“...δεν γίνεται να μην είναι Φαναριώτης στην ψυχή του...”», *ό.π.*, σ. 219-220.

59. Θέση που υπαγορεύεται από την ενίσχυση της γλώσσας ως στοιχείου της εθνικής ταυτότητας σε μια περίοδο που η θρησκεία δεν αποτελεί πλέον επαρκές στοιχείο διάκρισης, καθώς υποχωρεί ο πανορθόδοξος οικουμενισμός. Κατά τον Δ. Σταματόπουλο, «Τα όρια της «μέσης οδού»», *ό.π.*, σ. 298-299, την αρχαίζουσα

τικά, διατηρεί επαφές με δημοτικιστές και μάλιστα τους αναγνωρίζει αγνότητα προθέσεων. Άλλωστε οι αποφάσεις του Πατριαρχείου σε σχέση με τις ανακρίσεις στα σχολεία, παρά τη σφοδρότητα των λόγων, ήταν ήπιες, όπως είδαμε παραπάνω. Η διττή αυτή στάση εκπορεύεται από το γεγονός ότι ο Πατριάρχης δεν επιθυμεί η γλωσσική σύγκρουση να μεταβληθεί σε πολιτικό και κοινωνικό πρόβλημα που δεν μπορεί να ελέγξει σε μια εποχή σκλήρυνσης της τακτικής των Νεοτούρκων. Επίσης, ο ίδιος μπορεί να αντλήσει συμμάχους από το ιωακειμικό – δημοτικιστικό στρατόπεδο.

Ο Ιωακείμ Γ', ως πολιτικό πρόσωπο, καθώς αποτελεί την πιο χαρακτηριστική περίπτωση εθνάρχη – πατριάρχη, διευκολύνει, αν δεν επιβάλλει, τη συμπόρευση των δημοτικιστών με τους ιωακειμικούς. Επίσης, τα δίκτυα των γνωριμιών οδηγούν προς αυτή την κατεύθυνση. Ο Κ. Σπανούδης, εκδότης της *Προόδου*, αποτελεί το κέντρο ενός τέτοιου δικτύου, όπως ήδη είδαμε. Ο Ίων Δραγούμης είναι αυτός που πρώτος μίλησε στον Ιωακείμ Γ' για το Αδερφότο της δημοτικής⁶⁰ και για την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως.⁶¹ Σημαντικοί ιωακειμικοί της κοινότητας, όπως οι τραπεζίτες Τζων Χατζόπουλος και Σόλων Καζανόβας,⁶² έχουν σχέση με τους δημοτικιστές και τους υποστήριζαν στη σύγκρουση του 1911.

Η συμπόρευση, επομένως, των δημοτικιστών με τους ιωακειμικούς είναι γεγονός, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι ιωακειμικοί ήταν απαραίτητα και δημοτικιστές. Οι επιστολές του Φ. Σιαμπανίδη, χωρίς να μπορούμε να επιβεβαιώσουμε ότι απηχούν συνολικά τις απόψεις των δημοτικιστών, αποκαλύπτουν την ταύτιση με τους ιωακειμικούς υποψηφίους στις εκλογές του 1911 για τα τέσσερα νέα μέλη του Διαρκούς Εθνικού Μικτού Συμβουλίου,⁶³ επειδή ακριβώς αντιτάσσονται στο «παπαδίστικο

δεν την υποστηρίζει, πλέον, στη βάση της ανωτερότητας της ορθοδοξίας έναντι του προτεσταντισμού, όπως στα Ευαγγελικά, αλλά στη βάση της εθνικής συνέχειας.

60. Γ. Παπακώστας, *Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός*, ό.π., συνεδρία του Αδερφότου 13/26.8.1907, σ. 256-7, συνεδρία 21/4.10.1907, σ. 249, συνεδρία 24/7.10.1907, σ. 251 και συνεδρία 29/12.10.1907, σ. 252.

61. Α. Χ. Χαμουδόπουλος, *Η Νεωτέρα Φιλική Εταιρεία (Άγνωστοι Σελίδες της Εθνικής μας Ιστορίας)*. Ίων Δραγούμης – Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης – Γ. Μποσίος, Αθήνα 1946, σ. 19.

62. Ο Α. Πάλλης το 1909 χρηματοδότησε το Μάρκο Τσιριμώκο με δύο λίρες για να στείλει το βιβλίο του «Λοξοί Στρατοκόποι» σε φίλους, μεταξύ των οποίων και στον Καζανόβα, βλ. επιστολή 20.9.1909, Ε.Λ.Ι.Α., *Φωτοαντίγραφα επιστολών προς Μάρκο Τσιριμώκο*.

63. Επιγράτηση των ιωακειμικών υποψηφίων, Μ. Σιφναίου και Τζων Χατζόπουλου, «Γενική Συνέλευσις της Κοινότητος Πέραν προς ανάδειξιν δύο αντι-

κόμμα),⁶⁴ γεγονός που όξυνε τις αντιδράσεις των αντιωακειακών, οι οποίοι χρησιμοποίησαν ως όπλο τους την αντεθνική απειλή του δημοτικισμού. Στη συνέλευση της 1.5.1911, όπου δημοσιοποιήθηκε και το πόρισμα της ανακριτικής επιτροπής για το Ζωγράφειο, επικράτησαν οι αντιωακειακοί, γεγονός που ο Σιαμπανίδης θεώρησε ήττα των δημοτικιστών και την ερμήνευσε ως πολιτική εκμετάλλευση του γλωσσικού ζητήματος.⁶⁵ Την ίδια στάση κράτησε και η εφημερίδα *Πρόοδος*, η οποία υποστήριξε ότι η γλώσσα χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για τον πολιτικό ανταγωνισμό ιωακειακών και αντιωακειακών. Χρησιμοποιώντας ως απόδειξη τη ρευστότητα των συνδυασμών σχετικά με τη στάση των υποψηφίων απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα, κατέληξε ότι ο εκλογικός αγώνας ήταν κομματικός και όχι γλωσσικός,⁶⁶ γεγονός που μπορούσε να εξηγήσει και τη σφοδρότητα των παθών.

Επομένως, η σύγκρουση με τους δημοτικιστές το 1911 αποκαλύπτει τις διαιρέσεις στο Πατριαρχείο για το ποιος θα αναλάβει την πολιτική οργάνωση της κοινότητας, καθώς και τη στρατηγική των δημοτικιστών ανάλογα με το συσχετισμό δυνάμεων.

Πολιτικές διαιρέσεις στην κοινότητα

Οι δημοτικιστές πέρα από την απόπειρα να εγγράψουν στους εκλογικούς καταλόγους του Σταυροδρομίου νέους ψηφοφόρους, για να επηρεάσουν το εκλογικό αποτέλεσμα, ιδιαίτερα στις εφορείες των σχολείων,⁶⁷ εμπλέκονται και στις ευρύτερες πολιτικές διεργασίες και αλλαγές που συντελούνται στην Αυτοκρατορία και οδηγούν στην μεταβολή των ορθόδοξων κοινοτήτων σε ελληνικούς πολιτικούς χώρους.⁶⁸

προσώπων», 13.3.1911 και «Β' Συνέλευσις προς εκλογήν του ετέρου αντιπροσώπου», 20.3.1911, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων Κοινότητας Σταυροδρομίου*, σ. 263-266 και 267-269 αντίστοιχα.

64. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 10/12.4.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ.1, υποφ.1.1, 1/53.

65. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 15 [ν.η.].5.1911, στο ίδιο, 1/119.

66. «Η μόνη αλήθεια εις τον αγώνα» και «Λογικά Συμπεράσματα», *Πρόοδος*, 1.5.1911 και 13.5.1911, αντίστοιχα, σ. 1.

67. Ο Πάλλης χρηματοδότησε αυτές τις προσπάθειες, βλ. επιστολές Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 28/3.10/4.1911, 6.12.1911 και 19.12.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.1 και υποφ. 1.2, 1/47, 1/289 και 1/300 αντίστοιχα. Ο φόβος των αντιδράσεων ανέκοψε την προσπάθεια, βλ. επιστολές, 19/1.1.1912, 27/9.2.1912 και 15/28.2.1912, φ. 2, υποφ. 2.1, 2/2, 2/47 και 2/62 αντίστοιχα.

68. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες*

Ο δημοτικισμός, δηλαδή, αποκαλύπτει από μια άλλη οπτική γωνία, αλλά και συνδιαμορφώνει, σε κάποιο βαθμό, τις πολιτικές εξελίξεις. Οι δημοτικιστές αντιλαμβάνονται ότι μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων και τη σταδιακή εθνικοποίηση της Αυτοκρατορίας, η Κωνσταντινούπολη υποτάσσεται στις πολιτικές επιλογές της Αθήνας. Η πεποίθηση του Πάλλη ότι πρέπει οι δημοτικιστές να αντιδράσουν δυναμικά στις διώξεις που υφίστανται, αλλά με κέντρο την Αθήνα,⁶⁹ εγγράφεται σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο της αυξανόμενης σημασίας που αποκτά το ελληνικό κράτος. Οι δημοτικιστές της Κωνσταντινούπολης, στο μεγαλύτερο μέρος τους, ακολουθούν τις πολιτικές επιλογές του ελληνικού κράτους. Ο Ίων Δραγούμης, που υπηρέτησε στην ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης από το 1907-1909, παίζει κομβικό ρόλο σε αυτές τις επιλογές, ως διπλωμάτης, που αναλαμβάνει μυστική πολιτική δράση, και ως δημοτικιστής, που συνδέει τους δημοτικιστές με τα κέντρα εξουσίας, Πατριαρχείο και ελληνικό κράτος.

Η με ποικίλους τρόπους παρέμβαση του ελληνικού κράτους στη ζωή της ελληνορθόδοξης κοινότητας αποκαλύπτει και τις επιλογές των δημοτικιστών. Η Ελληνική Κυβέρνηση παρακολουθεί την εκπαίδευση⁷⁰ ή προσπαθεί μέσω του δημοτικιστή Φ. Σιαμπανίδη, γενικού γραμματέα του Διδασκαλικού Συνδέσμου, να ματαιώσει την απόφαση του Πατριαρχείου για την ασφάλιση των δασκάλων στην Εταιρεία Γενικών Ασφαλειών Τεργέστης, προωθώντας τις ασφάλειες «Ανατολή» που ελέγχονται από

κοινότητες, ό.π., σ. 457, 464-467.

69. Επιστολές Α. Πάλλη στον Ι. Δραγούμη, 9.5.1911, 15.5.1911 και 16.5.1911, *Αλλ. Ι. Δραγούμη*, φάκ. 5, υποφ. 4. Η Σία Αναγνωστοπούλου αναδεικνύει το πώς το ελληνικό κράτος καθίσταται ο εγγυητής της ελληνικότητας των ρωμιών και η Αθήνα το νέο πολιτικό κέντρο, ό.π., σ. 481-488.

70. Εντολή του Υπουργείου Εξωτερικών προς την Πρεσβεία Κωνσταντινούπολεως, 2.5.1912, να παρακληθεί η Εκπαιδευτική Επιτροπή του Πατριαρχείου να παραχωρήσει αντίγραφο των αναλυτικών προγραμμάτων των αστικών σχολών, Ι.Α.Υ.Ε., «Εκπαιδευτικά Κωνσταντινούπολεως 1912», 1912, φ. 22, υποφ.1. Η ελληνική κυβέρνηση από το 1910 έχει αναθέσει στον καθηγητή των παιδαγωγικών Ευθύμιο Μπουντώνα να συντάξει έκθεση για την εκπαιδευτική κατάσταση στην Τουρκία, Ι.Α.Υ.Ε., 1912, φ. 14, υποφ. 1.4. Στην κίνηση αυτή εμπλέκεται ο Δραγούμης, βλ. επιστολή Κ. Σπανούδη προς Ι. Δραγούμη, όπου τον πληροφορεί για την άφιξη του Μπουντώνα στην Κωνσταντινούπολη, *Αλλ. Ι. Δραγούμη*, 25.5.1910, φ. 12, υποφ. 3. Η ελληνική Κυβέρνηση, μάλιστα, απέτυχε να τοποθετήσει τον Μπουντώνα στην Εκπαιδευτική Επιτροπή του Πατριαρχείου, Ι.Α.Υ.Ε., 21.7/3.8.1912 και 26.7.1912, 1912, φ. 22, υποφ. 1.

την Τράπεζα Αθηνών,⁷¹ ο διευθυντής της οποίας προωθούσε τα συμφέροντα του ελληνικού κράτους.⁷²

Πιο δραστικά θα παρέμβει η Ελληνική Κυβέρνηση στα πολιτικά και εκπαιδευτικά πράγματα της Κωνσταντινούπολης μέσω της μυστικής εταιρείας «Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως», που ιδρύθηκε από τον Αθανάσιο Σουλιώτη-Νικολαΐδη και τον Ίωνα Δραγούμη πριν από την επανάσταση των Νεοτούρκων το 1908⁷³ και είχε σκοπό την αποδυνάμωση των άλλων χριστιανικών εθνοτήτων και ιδιαίτερα των Βουλγάρων και τη δημιουργία μιας ανατολικής αυτοκρατορίας, όπου οι έλληνες θα πρωτοστατούν λόγω της εκπολιτιστικής δύναμης του ελληνισμού.⁷⁴ Η Οργάνωση συνετέλεσε στη συγκρότηση και διάδοση της νέας πολιτικής ελληνικής ταυτότητας και απέκτησε μεγάλη δύναμη,⁷⁵ όπως φαίνεται από το γεγονός ότι οι σημαντικότεροι από τους εμπλεκόμενους στη σύγκρουση του 1911, καθαρευουσιάνοι και δημοτικιστές, ήταν μέλη της.⁷⁶ Οι αντιπαλότητες γύρω από τη δημοτική αποκαλύπτουν τις ζυμώσεις μέσα στην Οργάνωση και τις αντιδράσεις που γεννούν οι πολιτικές της

71. Χ. Χατζιωσήφ, «Η μπέλ επόκ του κεφαλαίου», *ό.π.*, σ. 328.

72. Η παραίτησή του διευθυντή της Τράπεζας Αθηνών, Βασιλείου Ελευθεριάδη, από το Δ.Ε.Μ.Σ. οδήγησε την ελληνική πρεσβεία να αναζητήσει άλλον (ένα χρησιμεύσει ως εισηγητής εν τοις δυσί Σώμασι των οδηγίων της Β. Πρεσβείας), προσπαθώντας να αποτρέψει την εκλογή του αντιωακεμικίου και καθαρευουσιάνου Μακρίδη, που προωθούσαν οι Συνοδικοί, βλ. τηλεγραφήματα Αλεξανδρόπουλου στο Υπουργείο Εξωτερικών, Ι.Α.Υ.Ε., 19.3.1912 και 17.4.1912, 1912 φ. 108, υποφ. 1.1. Για την ασφάλιση των δασκάλων και τις προσπάθειες αναστολής της αρχικής ανάθεσης βλ. τα άρθρα της εφημ. *Πρόσδος*, «Η ασφάλεια της ζωής των διδασκάλων», 29.5.1911, σ. 4· «Η ασφάλεια και το απομαχικόν ταμείον των διδασκάλων», 9.6.1911, σ. 4· «Διδασκαλικός Σύνδεσμος», 9.1.1912, σ. 3· «Η ασφάλεια των διδασκάλων», 21.1.1912, σ. 3· «Διδασκαλικός Σύνδεσμος», 3.2.1912, σ. 2· «Ελληνικός Διδασκαλικός Σύνδεσμος», 9.2.1912, σ. 4· «Διδασκαλικός Σύνδεσμος», 17.2.1912, σ. 3. Ο Φ. Σιαμπανίδης θα αποδώσει τη σύγκρουση στη διαφθορά και την αυταρχικότητα του κλήρου, βλ. επιστολή του προς Α. Πάλλη, 15/28.2.1912, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 2, υποφ. 2.1, 2/62.

73. Ι.Α.Υ.Ε., Εν Κωνσταντινουπόλει 25.8.1912, Έκθεση Αθ. Νικολαΐδη, 1912, φ. 104, υποφ. 4.

74. Έκθεσις Δραγούμη και Σουλιώτη περί του τελευταίου κινήματος εν Τουρκία, Ι.Α.Υ.Ε. 1908, 1, αρ.18.

75. Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 459, 469-471, 482-484.

76. Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, *ό.π.*, κατάλογος μελών, σ. 219-230. Και ο Φ. Σιαμπανίδης ήταν μέλος της Οργάνωσης, βλ. επιστολή του στον Ι. Δραγούμη, Π 8/6. 08, Ι.Α.Υ.Ε., 1908, Διάφορα 1, υποφ. 1.2, «22-24: Επιστολαί».

επιλογές. Οι δημοτικιστές συντάσσονται με την πολιτική της Οργάνωσης και κατ' επέκταση του ελληνικού κράτους.

Βασικός πολιτικός στόχος της Οργάνωσης ήταν η εκπαίδευση, καθώς και η προάσπιση και προώθηση της ελληνικής γλώσσας. Γι' αυτό το σκοπό ίδρυσε την Εθνική Σχολή Γλωσσών και Εμπορίου,⁷⁷ η οποία αντιμετωπίστηκε από τους δημοτικιστές ως «ζήτημα εθνισμού».⁷⁸ Παράλληλα, προσπάθησε να ελέγξει το Πατριαρχείο, που αδυνατούσε να επιτελέσει το όραμα του εξελληνισμού του Οθωμανικού Κράτους λόγω των κομματικών παθών που το ταλάνιζαν,⁷⁹ μέσω του νόμιμου πολιτικού σκέλους της, του «Συνταγματικού Πολιτικού Συνδέσμου».⁸⁰

Η στάση απέναντι στους Νεότουρκους και την πολιτική τους δίχασε τους ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης. Οι δημοτικιστές, παρόλο που

77. G. Augustinos, *Consciousness and History: Nationalist Critics of Greek Society 1897-1914*, Νέα Υόρκη 1977, σ. 130. Η Σ. Μπόζη (*Ο Ελληνισμός της Κωνσταντινούπολης. Κοινότητα Σταυροδρομίου-Πέραν*, ό.π., σ. 153) λέει πως η ίδρυση της σχολής ήταν ιδέα του Κ. Σπανούδη. Η Σία Αναγνωστοπούλου (ό.π., σ. 300-301) αναφέρει πως η σχολή ιδρύθηκε από τον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο σε συνεργασία με το Πατριαρχείο.

78. Επιστολή Στ. Σταματιάδη προς Ι. Δραγούμη, 3.6.1909, *Αλλ. Ι. Δραγούμη*, φ. 12, υποφ. 4. Ο Σταματιάδης θα αποταθεί στο Δραγούμη για να τον διορίσει στη σχολή, τονίζοντας ότι πρέπει να προτιμηθεί ως έλληνας από έναν ξένο καθηγητή. Ο ίδιος σε ανταπόκριση του από το Ικόνιο στην εφημερίδα *Λαός* θριαμβολογεί για την ίδρυση του σχολείου που θα αναχαιτίσει τη δράση των φραγκοπαπάδων, των φανατικών μισελλήνων, και πληροφορεί ότι μετά από έκκληση της εφημερίδας *Πρόοδος* μαζεύτηκαν εκεί 5-6 λίρες για τον παραπάνω σκοπό, «Ικόνιο 14 του Μάρτη 1909», εφημ. *Λαός*, 22.3.1909, αρ. 22, σ. 4.

79. *Έκθεσις Δραγούμη και Σουλιώτη περί του τελευταίου κινήματος εν Τουρκία*, 20.7.1908, Ι.Α.Υ.Ε., 1908, Διάφορα 1, υποφ. 1.1, «1908 Κανονισμός Εθνικής Οργανώσεως», αρ. 18. Επίσης, Αθ. Νικολαΐδης, *Έκθεσις περί Οργανώσεως Κωνσταντινουπόλεως*, εν Κωνσταντινουπόλει 25.8.1912, Ι.Α.Υ.Ε., 1912 φ. 104, υποφ. 4. Για την προσπάθεια της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως να μεσολαβήσει στις συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων ομάδων του Πατριαρχείου βλ. G. Augustinos, ό.π., σ. 130.

80. Ανυπόγραφη αναφορά προς τον Υπουργό Εξωτερικών, 18.12.1908, Ι.Α.Υ.Ε., 1908, Διάφορα 1, υποφ. 1.2. Στελέχη του Συνδέσμου αποτελούν επιφανείς ιωακειμικοί, Ι.Α.Υ.Ε., 1908, Διάφορα 1, υποφ. 1.2, «31-32 Επιστολαί». Για τη δράση του Πολιτικού Συνδέσμου και τη σχέση του με την ελληνική πρεσβεία Κωνσταντινουπόλεως βλ. Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ό.π. σ. 15, 72· Α. Αλεξανδρής, «Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 23 (1980), σ. 393-394· Σία Αναγνωστοπούλου, ό.π., σ. 488-89.

αρχικά ενθουσιάστηκαν με την νεοτουρκική επανάσταση και ενέταξαν στη στρατηγική τους ακόμα και τη σύμπηξη πολιτικού κόμματος, που θα συνεργαζόταν με το νέο καθεστώς,⁸¹ στη συνέχεια τάχθηκαν με τους αντιπάλους της. Ο Ψυχάρης αντιλαμβάνομενος τους κινδύνους για το μέλλον του ελληνισμού πρότεινε τη σύμπηξη ενός «δικέφαλου κράτους» κατά τα πρότυπα της ελβετικής συμπολιτείας ή των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής,⁸² επαναδιατυπώνοντας το όραμα του 1878 του Γεωργίου Ζαρίφη για ένωση του Ελλαδικού Βασιλείου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία στα πρότυπα της Αυστροουγγαρίας, σχέδιο που εξέφραζε τον κύκλο των τραπεζιτών, υποστηρικτών του Ιωακείμ Γ', με επικεφαλής την οικογένεια Ζαρίφη, με την οποία ο παππούς του Ψυχάρη, Μισέ-Γιάννης, είχε πολλαπλές σχέσεις.⁸³ Η αρθρογραφία της δημοτικιστικής εφημερίδας *Λαός*, η έκδοση της οποίας το 1908-9 από το Αδερφότο της δημοτικής εντάσσεται στο αρχικό κλίμα ευφορίας, αντανάκλα τη σταδιακή μετάβαση από την αποδοχή στην κριτική και καταδίκη του νεοτουρκικού εθνικισμού και την αναδίπλωση στην εθνική πολιτική.⁸⁴

Ο Συνταγματικός Πολιτικός Σύνδεσμος και η εφημερίδα *Πρόοδος* συχνά αποδοκιμάζουν τους Έλληνες βουλευτές που τάσσονται με την κυβέρνηση, ειδικά στο ζήτημα των προνομίων.⁸⁵ Ο Α. Πάλλης αποδοκιμάζει την πολιτική επιλογή του δημοτικιστή βουλευτή Σμύρνης Εμμ. Εμμανουηλίδη να ταχθεί στο πλευρό των Νεότουρκων,⁸⁶ ενώ ο Φ. Σιαμπανίδης του προ-

81. Επιστολές Φ. Φωτιάδη προς Π. Βλαστό, 24.8.1908 και [Σεπτέμβριος 1908], Γ. Παπακώστας, *Ο Φώτης Φωτιάδης, ό.π.*, σ. 292 και 298 αντίστοιχα. Ο Α. Πάλλης θα υποστηρίξει τους Νεότουρκους, γιατί ευελπιστεί ότι θα περιορίσουν την εξουσία του ορθόδοξου κλήρου, Α. Πάλλης, «Οι Ρωμιοί και οι Νεότουρκοι», *Ο Νουμάς* 347 (1909), σ. 1.

82. Γιάννης Ψυχάρης, *Ρόδα και Μήλα*, τ. 5, 1 (1908), σ. 226-230.

83. Δ. Σταματόπουλος, *Μεταρρύθμιση και Εγκοσμίκευση, ό.π.*, σ. 62-4, 381.

84. Βλ. ενδεικτικά άρθρα της εφημ. *Λαός*, Λ. Μ. [Α. Πανταζής], «Με το τσεκούρι», 22.2.1909, σ. 1· Γ. Βαμβακίδης, «Τα Σήμαντρα», 22.2.1909, σ. 2-3 και «Το φαλιμέντο του Κομιτάτου», 8.3.1909, σ. 1· Α.Π.Π., «Κομιτάτο και Ραγιάδες», 22.3.1909, αρ. 22, σ. 1. Για το αρνητικό για τον ελληνισμό σχέδιο των Νεοτούρκων βλ. και Τουρκογνώστης, «Ρωμιοί και Νεότουρκοι», *Ο Νουμάς* 406 (1910), σ. 119-120.

85. «Οι Τέσσαρες», *Πρόοδος*, 30.11.1910, σ. 1· «Οι Έλληνες Βουλευταί Σμύρνης. Δριμυτάτη Επίθεσις», *Πρόοδος*, 2.12.1910, σ. 1· «Χαίρε Διδάσκαλε», *Πρόοδος*, 17.2.1911, σ. 1.

86. Επιστολή Α. Πάλλη προς Ι. Δραγούμη, *Αλλ. Ι. Δραγούμη*, 17.10.1911, φ. 5, υποφ. 5.

σάπτει ηθικό έλλειμμα,⁸⁷ ενώ θα του καταλογίσει και την απέλαση των Ελλήνων δημοσιογράφων, μεταξύ των οποίων ο Κ. Σπανούδης της *Προόδου* και ο Σταύρος Βουτυράς του *Νεολόγου*, το 1912.⁸⁸

Η επίδραση της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως και του Συνταγματικού Πολιτικού Συνδέσμου οδήγησε σε έναν πολιτικό διχασμό που επηρέασε και τους δημοτικιστές: από τη μια οι υποστηρικτές του Κομιτάτου των Νεοτούρκων («Ένωση και Πρόοδος»), που ευνοούσε μια συγκεντρωτική πολιτική δομή και από την άλλη οι υποστηρικτές των Φιλελευθέρων, ειδικά του κόμματος «Ελευθερία και Συνεννόηση», που προέκρινε τον οικονομικό φιλελευθερισμό και την αποκέντρωση.⁸⁹ Ο Πάλλης, παρά τον αρχικό του ενθουσιασμό για το κοσμικό κράτος των Νεοτούρκων, τελικά απέρριψε το συγκεντρωτισμό τους και στράφηκε στο κόμμα που ευαγγελιζόταν το φιλελευθερισμό.⁹⁰ Το νέο κόμμα υποστήριξε και ο Δραγούμης, επειδή σεβόταν τις εθνότητες της Αυτοκρατορίας και τις επιδιώξεις τους για πολιτική ισότητα. Συνέκρινε, μάλιστα, τις εκλογές στην Τουρκία με εκείνες στην Ελλάδα, που έφεραν στην εξουσία μια νέα τάξη μορφωμένων και ελεύθερων ανθρώπων συσπειρωμένη γύρω από τον Ελ. Βενιζέλο.⁹¹

Παρόλο που το ελληνικό κράτος διατεινόταν αρχικά ότι προσέγγιζε το νέο κόμμα, με μοναδικό σκοπό να αναχαιτίσει τον εθνικισμό των Νεοτούρκων,⁹² η πολιτική των τελευταίων για ανεύρεση εθνικών πηγών κεφαλαίου που ανέτρεψε την έως τότε πλήρη κυριαρχία του ξένου κεφαλαίου και μετέτρεψε την ελληνική αστική τάξη σε εχθρό,⁹³ οδήγησε στη

87. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 13.11.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.2, 1/249.

88. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 20/4.3.1912, *ό.π.*, φ. 2, υποφ. 2.1, 2/68. Για την απέλαση των δημοσιογράφων, με το αιτιολογικό ότι στις εκλογές του 1912 τάχθηκαν εναντίον των Νεοτούρκων, βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 471-472.

89. Για τους Νεότουρκους, τους φιλελεύθερους του πρίγκηπα Σαμπαχεντίν, τις σχέσεις τους με τους Έλληνες, την Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως και τον Πολιτικό Σύνδεσμο, βλ. Α. Αλεξανδρής, *ό.π.*, σ. 383-397. Για το κόμμα «Ελευθερία και Συνεννόηση» βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 472-3, 487 και σ. 514 σημ. 104.

90. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 18/1.12.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.2, 1/276.

91. Ίδας, «Δύο εκλογές», *Ο Νουμάς* 472 (1912), σ. 186-188.

92. Βλ. αλληλογραφία της ελληνικής πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως με τον Υπουργό Εξωτερικών, Ι.Α.Υ.Ε., 12.11.1911, 11/24.11.1911 και 25.11.1911, 1912 φ. 104 υποφ. 1.

93. Για την εμφάνιση του οικονομικού εθνικισμού, που αποκλείει την ειρηνική

μεταστροφή της πολιτικής του ελληνικού κράτους υπέρ του κόμματος «Ελευθερία και Συνεννόηση» στις εκλογές του 1912. Συντεχνίες, σύνδεσμοι και σωματεία,⁹⁴ ακόμα και ο Πατριάρχης⁹⁵ θα αναθέσουν στο Συνταγματικό Πολιτικό Σύνδεσμο τη διεξαγωγή των εκλογών.⁹⁶ Οι λαϊκοί, πλέον, είναι εκείνοι που συντονίζουν την πολιτική των δύο κέντρων, του Πατριαρχείου και του ελληνικού κράτους⁹⁷ και οι δημοτικιστές εμπλέκονται ενεργά.

Η αποτυχία των φιλελευθέρων στις εκλογές αποκάλυψε τις διαφωνίες στον Πολιτικό Σύνδεσμο.⁹⁸ Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* επιχαιρεί για τη σταδιακή κατάρρευση του Συνδέσμου, που διεκδικεί το «πατριωτικό μονοπώλιο».⁹⁹ Ο εθνικιστής και οπαδός της ελληνικής πολιτικής τα προηγούμενα χρόνια *Νεολόγος* αλλάζει στάση και, μετά την επιστροφή του εκδότη του Σταύρου Βουτυρά στην Κωνσταντινούπολη, προτείνει στο Πατριαρχείο συνεργασία για την απομάκρυνση της ελληνικής κυβέρνησης.¹⁰⁰ Και οι δύο εφημερίδες στις εκλογές είχαν ταχθεί υπέρ των Νεοτούρκων.¹⁰¹

κατάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας εκ των έσω από τους Έλληνες, βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας στις αρχές του 20ού αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική», *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1993, σ. 159-160.

94. Επιστολή Α. Αντύπα (γιατρού, μέλους του Πολιτικού Συνδέσμου) προς την Κεντρική Εφορεία Σταυροδρομίου, 16.1.1912, *Αλληλογραφία Κ. Ε. Στ.*

95. Ανυπόγραφη αναφορά στον Υπουργό Εξωτερικών, 1.9.1912, Ι.Α.Υ.Ε., 1912 φ. 104, υποφ. 4. Για την «ευκαιριακή» πολιτική του Πατριαρχείου, που από τη μια αναθέτει τις εκλογές στον «Σύνδεσμο» και από την άλλη συγκροτεί δική του εκλογική επιτροπή, βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 492-3, 516 σημ. 128, 129.

96. Το Φιλελεύθερο κόμμα θα ηττηθεί και ο αριθμός των ελλήνων βουλευτών θα μειωθεί σε 18, βλ. Α. Αλεξανδρής, *ό.π.*, σ. 394-396. Βλ. επίσης επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 25.4.1912, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 2, υποφ. 2.1, 2/127.

97. Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 487-488.

98. Επιστολές Α. Λιμαράκη προς Κ. Σπανούδη, 6/19.3.1912 και 13/26.3.1912, οι οποίες εμπεριέχονται σε επιστολή του Κ. Σπανούδη στον Ι. Δραγούμη, Αθήνα 1.3.1912, *Αλλ. Ι. Δραγούμη*, φ. 12, υποφ. 3.

99. «Η διάλυσις του Πολιτικού Συνδέσμου. Λυπηραί Συνέπειαι», *Αμάθεια*, 13/26.3.1912, σ. 1, αναδημοσίευση από τον *Ταχυδρόμο*. Οι συντάκτες του *Ταχυδρόμου*, Αχ. Καλεύρας και Οικονομίδης θα δηλώσουν ότι διαφωνούν με το Προεδρείο και όχι με τις αρχές της ομάδας, βλ. αναφορά της Ελληνικής Πρεσβείας Κωνσταντινουπόλεως στο Υπουργείο Εξωτερικών, 17.4.1912, Ι.Α.Υ.Ε., 1912, φ. 104, υποφ. 3.

100. Ανυπόγραφη αναφορά προς τον Υπουργό Εξωτερικών, 1.9.1912, ΙΑΥΕ, 1912, φ. 104, υποφ. 3.

101. Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 493 και σ. 516 σημ. 128.

Ο μαλλιαρισμός χρησιμοποιείται ως όπλο που επικαλύπτει ή αποκαλύπτει τις διαφορές. Ο Ταχυδρόμος αποδίδει στους δημοτικιστές τις συκοφαντίες ότι πρόκειται να πουληθεί στους Νεότουρκους και τον Εμμανουηλίδη και τους επιτίθεται, για να αντιστρέψει το αρνητικό κλίμα εναντίον του, σύμφωνα με τον Σιαμπανίδη.¹⁰² Στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν διαχωρίζουν μόνο οι γλωσσικές επιλογές, αλλά και οι πολιτικές, καθώς, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από την αλληλογραφία του Σιαμπανίδη, οι δημοτικιστές συντάσσονται με το Συνταγματικό Σύνδεσμο.

Η διάλυση της Βουλής τον Ιούλιο του 1912 και η προκήρυξη νέων εκλογών,¹⁰³ οδήγησε εκ νέου την Ελληνική Κυβέρνηση και τον Συνταγματικό Πολιτικό Σύνδεσμο στην προσπάθεια να ελέγξουν τις εκλογές και να παραχωρήσουν στο Πατριαρχείο το ρόλο διαιτητή.¹⁰⁴ Στην Κοινότητα Σταυροδρομίου η σύγκρουση φάνηκε καθαρά στις εκλογές για την ανάδειξη εκλεκτόρων για τις βουλευτικές εκλογές.¹⁰⁵ Όπως καταγγέλλθηκε, «δεν υπάρχει πλέον διάκρισις [...] μεταξύ Ιωακειμικών και αντιιωακειμικών [...] αλλά μεταξύ Συνδεσμικών και αντισυνδεσμικών, των τελευταίων τούτων θελόντων το Εθνικόν Κέντρον [πατριαρχείο] να συγκεντρώσῃ τα ηνία της ηγεσίας του Ελληνοθωμανισμού».¹⁰⁶

Η υπερίσχυση της πολιτικής του Συνταγματικού Συνδέσμου¹⁰⁷ και η αποτυχία της πολεμικής του Ταχυδρόμου ενθουσίασε τον Φ. Σιαμπανίδη.¹⁰⁸ Επιβεβαιώνεται, λοιπόν, ότι αμέσως πριν από την κήρυξη του Α΄

102. Επιστολές Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 21/3.4.1912 και 31/13.4.1912, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 2, υποφ. 2.1, 2/93 και 2/108 αντίστοιχα.

103. Κατερίνα Μπούρα, «Οι βουλευτικές εκλογές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Οι Έλληνες βουλευτές 1908-1918», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 4 (1983), σ. 80.

104. Ανυπόγραφη αναφορά προς τον Υπουργό Εξωτερικών, 1.9.1912, Ι.Α.Υ.Ε., 1912, φ. 104, υποφ.3.

105. Επιστολή του Συνταγματικού Πολιτικού Συνδέσμου στην Κεντρική Εφορεία Σταυροδρομίου, 3.9.1912, αρ. 3006, *Αλληλογραφία Κ. Ε. Στ.*, όπου αναδεικνύεται η πρόθεση του Συνδέσμου να κατευθύνει τις εκλογές.

106. «Εθνικόν Κέντρον και Σύνδεσμος», *Αμάθεια*, 2 (15).9.1912, σ. 1, απόκριση του Αχ. Καλεύρα στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ακρόπολις*. Διευκρινίσεις για τη συμφωνία μεταξύ Συνδέσμου και Πατριαρχείου για τις εκλογές θα ζητήσει και ο Βουτυράς από τις στήλες του *Νεολόγου*, «Το Εθνικόν Κέντρον. Τα πράγματα εις την θέσιν των», *Αμάθεια*, 4/17.9.1912, σ. 1, αναδημοσίευση από τον *Νεολόγο*.

107. «Οι υποψήφιοι εκλέκτορες. Αι χθεσινάί ψηφοφορία», *Πρόοδος*, 10.9.1912, σ. 1-2.

108. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 23/6.10.1912, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 2, υποφ. 2.3, 2/387.

Βαλκανικού Πολέμου η ορθόδοξη κοινότητα Σταυροδρομίου, αλλά και οι υπόλοιπες κοινότητες της πρωτεύουσας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁰⁹ και εντός αυτών και οι δημοτικιστές έχουν μετατοπιστεί στις απόψεις τους από την ισότιμη συμβίωση των εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας στην πλήρη αποδοχή της ταύτισης με τα συμφέροντα του ελληνικού κράτους.

Κοινωνικές διαφοροποιήσεις

Το Αδερφάτο της Πόλης στην ιδρυτική του προκήρυξη το 1905 κάλεσε τις ανώτερες και τις λαϊκές τάξεις να αγωνιστούν για την καθιέρωση της δημοτικής, που θα οδηγήσει στην επίτευξη της κοινωνικής και κατ'επέκταση της εθνικής ενότητας: «μ' αυτή [...] θα ενωθούνε όλες οι κοινωνικές τάξεις σε κοινή εθνική ζωή».¹¹⁰ Παρά τις διακηρύξεις, ο αγώνας για τη γλωσσική αλλαγή δεν θα ενώσει μόνο, αλλά και θα διαχωρίσει. Θα αναδείξει, δηλαδή, την ταξικότητα των ομάδων που εμπλέκονται, καθώς και τις ζυμώσεις και τις κοινωνικές αλλαγές που συντελούνται στα μεσοαστικά και μικροαστικά στρώματα της κοινότητας. Μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του εκσυγχρονισμού και εκδυτικισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το οποίο κυοφορεί τεράστιες αλλαγές και για τους ρωμιούς, οι συγκρούσεις για τη γλώσσα μάς επιτρέπουν να παρατηρήσουμε σε μικρογραφία τις κοινωνικές αλλαγές εντός της ανερχόμενης αστικής τάξης σε μια κοινότητα της Κωνσταντινούπολης.

Ο Δημήτρης Σταματόπουλος έχει δείξει μέσα από τις συζητήσεις στον Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως, στο τέλος του 19ου αιώνα, τις γλωσσικές επιλογές των ανώτερων στρωμάτων, των νεοφαναριωτών, σε αντίθεση με εκείνες των μεσοαστών διανοούμενων. Οι νεοφαναριώτες, που συνδέονται με το Πατριαρχείο και υπηρετούν το πολιτικο-ιδεολογικό ρεύμα του ελληνοθωμανισμού, υπερασπίζονται τη γλωσσική εξέλιξη και προκρίνουν για την εκπαίδευση την απλή γλώσσα, όπως επιβάλλουν η συνεχής επιστημονική πρόοδος και οι κοινωνικές αλλαγές. Αντίθετα, οι διανοούμενοι των μεσαίων στρωμάτων απηχούν τους εθνοκεντρικούς κύκλους της ελληνορθόδοξης κοινότητας, συνδέουν τη γλώσσα με το παρελθόν και είναι οπαδοί της καθαρεύουσας.¹¹¹

109. «Οι υποψήφιοι εκλέκτορες. Αι χθεσινά ψηφοφορία», *Πρόοδος*, 10.9.1912, σ. 1-2.

110. Γ. Παπακώστας, *Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός*, ό.π., σ. 73-74.

111. Δ. Σταματόπουλος, «Από τον Κρατύλο στον Έρδερν», ό.π., σ. 239-251 και «Τα όρια της “μέσης οδού”»: Οικουμενικό Πατριαρχείο και Γλωσσικό Ζήτημα στις αρχές του 20ού αιώνα», ό.π., σ. 295-7.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση που εξετάζουμε, της σύγκρουσης του 1911, δεν είναι δυνατό να διαπιστώσουμε τις γλωσσικές θέσεις των μεγαλοαστικών στρωμάτων, καθώς, όσο μπορούμε να κρίνουμε από τις πηγές μας, δεν εμπλέκονται άμεσα στα γεγονότα. Αν το 19ο αιώνα η εθνική ταυτότητα στις εμπορικές παροικίες υποτασσόταν στην κοινωνική,¹¹² με αποτέλεσμα οι μεγαλοαστοί να εντάσσονται στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις των χωρών που διέμεναν,¹¹³ στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα που η διαδικασία διαμόρφωσης ελληνικής εθνικής συνείδησης είναι ορατή, τα μεγαλοαστικά στρώματα διατηρούν την ηγεμονία, αλλά επιλέγουν τα πεδία που θα κινηθούν. Ενώ δεν εμπλέκονται άμεσα στις γλωσσικές διαμάχες, αφού κατά τον Φ. Σιαμπανίδη έχουν σοβαρότερα προβλήματα να ασχοληθούν,¹¹⁴ στα σημαντικά ζητήματα της κοινότητας είναι παρόντες.¹¹⁵

Σε σχέση με τα μεσαία στρώματα, παρατηρούμε μια διεύρυνση του σχήματος του Δ. Σταματόπουλου. Αν στο τέλος του 19ου αιώνα οι μεσοαστοί διανοούμενοι επιλέγουν την καθαρεύουσα, στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, στην Κωνσταντινούπολη, στα μεσαία στρώματα συνωστίζονται οι οπαδοί και της δημοτικής και της καθαρεύουσας. Οι επιφανείς δημοτικιστές της Πόλης, αλλά και όσοι εμπλέκονται αργότερα στο δημοτικισμό ασκούν τα νέα, ελεύθερα επαγγέλματα. Είναι γιατροί, πρώτος μεταξύ των οποίων είναι ο Φ. Φωτιάδης,¹¹⁶ έμποροι, δικηγόροι. Οι υπόλοιποι δημοτικιστές είναι δάσκαλοι και μαθητές, όπως διαπιστώνουμε από την αλληλογραφία του Αλέξανδρου Πάλλη. Η γλωσσική σύγκρουση του 1911 αποκαλύπτει και την ανάδυση των μικροαστών, στην αντιπαράθεσή τους με τους οπαδούς της καθαρεύουσας, αλλά και με τους δημοτικιστές.

112. Χ. Χατζηιωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης* 62 (1983), σ. 28-34.

113. Βασίλης Καρδάσης, «Διασπορά», *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, επιμ. Κ. Κωστής και Σ. Πετμεζάς, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2006, σ. 412-3.

114. Επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 25.4.1912, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 2, υποφ. 2.1, 2/127. Η δημοτική γλώσσα δεν διέθετε κύρος στη γλωσσική αγορά, P. Bourdieu, *Γλώσσα και Συμβολική Εξουσία*, Αθήνα, 1999, σ. 28, 50-53, 58-59, 69.

115. Από τα 12 μέλη της ανώτατης οικονομικής επιτροπής που εξέλεξε το 1913 η Κοινότητα Σταυροδρομίου 6 είναι τραπεζίτες, «Κοινότης Σταυροδρομίου», *Πρόδος*, 13.6.1913, σ. 4.

116. Ο Φωτιάδης μπορεί να χαρακτηριστεί μεγαλοαστός, καθώς σπούδασε στη Γερμανία και Αυστρία και υπήρξε προσωπικός γιατρός του σουλτάνου Abdul Hamid και των γιων του, P. Marcridge, *Language and National Identity in Greece, 1766-1976*, Oxford University Press, 2009, σ. 257.

Αυτή η αστική τάξη, που διαμορφώνεται μετά την επανάσταση των Νεοτουρκικών και προσεγγίζει σταδιακά την πολιτική του ελληνικού κράτους,¹¹⁷ είναι η τάξη που κατά τον δημοτικιστή Πέτρο Βλαστό θα αντιπαλέψει την προγονοπληξία του Πατριαρχείου, των τραπεζιτών και των δασκάλων.¹¹⁸ Αντίπαλοι της, όμως, δεν είναι μόνο οι δάσκαλοι, οπαδοί της καθαρεύουσας. Ακόμα και οι δάσκαλοι οπαδοί της δημοτικής, που διώκονται στα γεγονότα του 1911, αλλά και πριν και μετά, ενοχλούν για κοινωνικούς λόγους.

Η ανάδειξη των μικροαστικών στρωμάτων, υπαλλήλων και δασκάλων, προκαλεί την αντίδραση των δημοτικιστών που κατατάσσονται στις ανώτερες μεσαίες τάξεις. Οι μεγαλοαστοί και μικροαστοί δημοτικιστές βιώνουν την αντιπαλότητα που απαντάται στις ευρωπαϊκές κοινωνίες του τέλους του 19ου αιώνα.¹¹⁹ Αν το κύρος ενός επαγγέλματος ορίζεται από τη χρονική στιγμή της καθιέρωσης του επαγγέλματος, από την υλική ευημερία που εξασφαλίζει και το βαθμό κοινωνικής αναγνώρισης,¹²⁰ τότε οι δάσκαλοι βρίσκονται οπωσδήποτε στο περιθώριο της αστικής τάξης. Χωρίς να έχουν εκλογικό δικαίωμα,¹²¹ επιτελούν αποτελεσματικά το προπαγανδιστικό έργο υπέρ του δημοτικισμού, υφίστανται διώξεις, αλλά εντός της κοινότητας και εντός του δημοτικιστικού στρατοπέδου είναι συχνά περιθωριοποιημένοι. Η δυσχερής θέση των δασκάλων αφορούσε κυρίως την έλλειψη μονιμότητας στο επάγγελμα και την εξάρτησή τους από τις εφορείες των σχολείων για την επαναπρόσληψή τους, γεγονός που οδήγησε την εφημερίδα *Πρόοδο* να μιλήσει για «διδασκαλικά χρηματιστήρια».¹²² Ο

117. Σία Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, σ. 301-318.

118. Επιστολή Π. Βλαστό προς Φ. Φωτιάδη, 1.9.1908, Γ. Παπακώστας, *ό.π.*, σ. 293-4.

119. Jürgen Kocka, «The middle classes in Europe», *Journal of Modern History* 67 (1995), σ. 786, 801-802. Το ανώτερο στρώμα της αγγλικής αστικής τάξης από το 1880 αντιδρά στη διεύρυνση των μεσαίων στρωμάτων, αλλά και των κατώτερων, στα οποία εντάσσεται η υπαλληλία, Eric Hobsbawm, «Die englische middle class 1780-1920», *Bürgertum im 19. Jahrhundert, Band I: Einheit und Vielfalt Europas*, (επιμ. Jürgen Kocka), Göttingen, 1995, σ. 100-103.

120. E. Hobsbawm, «Die englische middle class 1780-1920», *ό.π.*, σ. 93-94 για τον 19ο αιώνα.

121. X. Κ. Παπαστάθης, *Οι κανονισμοί των ορθόδοξων ελληνικών κοινοτήτων*, *ό.π.*, σ. 133.

122. Βλ. άρθρα της εφημ. *Πρόδος*, «Κοινότητες και διδάσκαλοι», 14.5.1912, σ. 1· «Τα διδασκαλικά χρηματιστήρια», 26.6.1912, σ. 1· «Αι διδασκαλικά μετασταθμεύσεις», 4.7.1912, σ. 1· στήλη Εκκλησία, 23.7.1912, σ. 2. Ο Διδασκαλικός Σύνδεσμος προσπαθεί να ελέγξει το καθεστώς των προσλήψεων, «Διδασκαλικός σύνδεσμος», *Πρόδος*, 17.7.1911, σ. 4.

μισθός τους και η απουσία ασφάλισης και σύνταξης¹²³ δεν τους επιτρέπει την παραμικρή αυτονομία.

Στο Συνέδριο που οργάνωσε ο Διδασκαλικός Σύνδεσμος στην Κωνσταντινούπολη στις 16-17.8.1912¹²⁴ οι δάσκαλοι έθεσαν πρωτίστως ζητήματα παιδαγωγικής αυτονομίας και βελτίωσης της υλικής τους θέσης.¹²⁵ Κάποιοι, όμως, αποτόλμησαν μια ταξική ανάγνωση της κατάστασης του εκπαιδευτικού κόσμου, μιλώντας ανοιχτά για σοσιαλισμό: «Το ζήτημα το διδασκαλικόν είναι ζήτημα καθαρώς εργατικόν» και «Είμεθα σοσιαλισταί και θα εργασθώμεν δια την τάξιν μας».¹²⁶ Το δημοτικιστικό κίνημα φαίνεται να διαπλέκεται με την ατελή συνδικαλιστική εκπροσώπηση, οδηγώντας ένα μέρος των δασκάλων, που είναι αποκλεισμένοι από τη διοίκηση της κοινότητας και εκτεθειμένοι στις αυθαιρεσίες του κλήρου και στις πολιτικές διαμάχες των λαϊκών εκπροσώπων, να συνειδητοποιήσουν αν όχι την ταξική τους θέση, τουλάχιστον την ανάγκη μιας πιο κοσμικής και αυτόνομης παιδείας, που θα τους εξασφαλίζει επαγγελματική αξιοπρέπεια. Η σχέση τους με το δημοτικισμό δεν υπαγορεύεται μόνο από την αναγκαστική σύνδεση του εκπαιδευτικού έργου με τη γλώσσα, αλλά ικανοποιεί και τις προσδοκίες τους για βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης και του ρόλου που μπορούν να διαδραματίσουν για το έθνος.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι υπόλοιπες διαφοροποιήσεις μεταξύ καθηγητών και δασκάλων,¹²⁷ προβεβλημένων και μη δημοτικι-

123. Ο Διδασκαλικός Σύνδεσμος προσπαθεί να μαζέψει χρήματα για το επικουρικό του ταμείο, διοργανώνοντας γιορτές, «Καθήκον μας», *Πρόοδος*, 4.5.1912, σ. 1. Βλ. επίσης τις προσπάθειες για ένταξη δασκάλων στο υπό ίδρυση Ταμείο Συντάξεων των υπαλλήλων της Κοινότητας Σταυροδρομίου, «Κοινότητες και διδάσκαλοι», *Πρόοδος*, 14.5.1912, σ. 1.

124. «Συνέδριον των εν Τουρκία ελλήνων διδασκάλων», *Πρόοδος*, 24.7.1912, σ. 4. Για το πρόγραμμα του συνεδρίου βλ. *Πρόοδος*, 12.8.1912, σ. 4 και 13.8.1912, σ. 3.

125. «Το πρώτον Διδασκαλικόν Συνέδριον», *Πρόοδος*, 18.8.1912, σ. 1-2.

126. Απόψεις του δασκάλου Σ. Θεοδωρίδη, *Πρόοδος*, 17.8.1912 και 18.8.1912, σ. 2. Ο Σιαμπανίδης θα τον χαρακτηρίσει «θεομάλλιαρο», βλ. επιστολή του προς Α. Πάλλη, 29/11.2.1914, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 3-4, υποφ. 3.3, 3/246.

127. Ο σοσιαλιστής δάσκαλος Ιορδάνης Ιορδανίδης δήλωσε στο διδασκαλικό συνέδριο: «Αν οι κύριοι καθηγηταί απαξιούν να μας ακούσουν τούτο γίνεται, γιατί αυτοί είναι χορτάτοι. Ο διδασκαλικός κόσμος πεινά», *Πρόοδος*, 17.8.1912, σ. 2. Βλ. επίσης επιστολή Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, 12/25.5.1911, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 1, υποφ. 1.1, 1/130. Τηρουμένων των αναλογιών, και στη Γερμανία το α΄ μισό του 20ού αιώνα οι καθηγητές Γυμνασίων ανήκαν στους υψηλά ιστάμενους κρατικούς υπαλλήλους, που διέφεραν από τους δασκάλους και στη μόρφωση και στο

στών,¹²⁸ άπορων¹²⁹ και μη μαθητών,¹³⁰ οι οποίες αναδεικνύουν και τον εσωτερικό διχασμό εντός του δημοτικισμού, όπου η μικροαστική πλειοψηφία που διαμορφώνεται μέσα από το δημοτικισμό δεν ήταν αρεστή στους μεγαλοαστούς ηγέτες του κινήματος.

Αν η Σ. Αναγνωστοπούλου διαπιστώνει ότι μετά την επανάσταση των Νεοτούρκων οι κοινότητες συγκροτούνται σε εθνική και όχι κοινωνική βάση,¹³¹ η σύγκρουση που εξετάζουμε μας επιτρέπει να μιλήσουμε και για κοινωνικές διαφοροποιήσεις που έπαιξαν καίριο ρόλο στην εξέλιξη του γλωσσικού ζητήματος. Η δράση της μεσαίας τάξης των δημοτικιστών εξελίσσεται συχνά σε αντιπαλότητα με τους μικροαστούς, όπως είδαμε, αλλά και σε σχέση με το φόβο του σοσιαλισμού και της εργατικής τάξης. Οι διαφωνίες για τα εργατικά ζητήματα της δημοτικιστικής εφημερίδας *Λαός* οδήγησαν, το 1909, στον τερματισμό της έκδοσής της. Άλλωστε, την εποχή της σύγκρουσης που εξετάζουμε, τα εργατικά ζητήματα απασχολούν τις εφημερίδες¹³² και την Κοινότητα.¹³³

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι ο δημοτικισμός αποτέλεσε πεδίο όπου αναφάνηκαν με οξύτητα οι συγκρούσεις ομάδων διαφορετικών συμφερόντων για την πολιτική πρωτοκαθεδρία στην κοινότητα, καθώς και οι διαφορετικές αντιλήψεις για την εθνική ταυτότητα. Η γλωσσική διαμάχη αποκάλυψε την πολυπλοκότητα των σχέσεων του Πατριάρχη Ιωακείμ Γ' με το οθωμανικό κράτος, τους κληρικούς, αλλά

εισόδημα, Konrad H. Jarausch, «Die unfreien Professionen, Überlegungen zu den Wandlungsprozessen im deutschen Bildungsbürgertum 1900-1955», *Bürgertum im 19. Jahrhundert, Band II*, ό.π., σ. 204.

128. Επιστολές Φ. Σιαμπανίδη προς Α. Πάλλη, Πόλη, 20/4.3.1912, *Αλλ. Α. Πάλλη*, φ. 2, υποφ. 2.1, 2/68 και Γ. Ναφλιώτη, Φανάρι 18.4.1911, φ. 1, υποφ. 1.1, 1/66.

129. Επιστολή Κ. Βουργαρίδη προς Α. Πάλλη, 30.6.1912, ό.π., φ. 2, υποφ. 2.2, 2/233.

130. Επιστολή Βασίλη Φρυδά προς Α. Πάλλη, 5.4.1913, ό.π., φ. 3-4, υποφ. 3.1, 3/64.

131. Σία Αναγνωστοπούλου, ό.π., σ. 495.

132. Η εφημερίδα *Πρόδος* θα θεωρήσει δίκαιες τις εργατικές διεκδικήσεις και θα ζητήσει νομοθεσία ανάλογη της γερμανικής, αγγλικής και ελληνικής, για να αποτραπεί ο κίνδυνος του σοσιαλισμού, βλ. ενδεικτικά, «Αι Απεργίαι», *Πρόδος*, 31.3.1911, σ. 2, «Η Γενική Υπερτίμησις», *Πρόδος*, 30.3.1912, σ. 1.

133. Κατά τη συζήτηση για την έγκριση του προϋπολογισμού της Κεντρικής Εφορίας της Κοινότητας Σταυροδρομίου, θα υπάρξουν αντιδράσεις για την αύξηση των μισθών των υπαλλήλων, *Πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων Κοινότητος Σταυροδρομίου*, 24.5.1911, σ. 283-4.

και τους λαϊκούς αντιπροσώπους της κοινότητας, καθώς και τις αλλαγές στην πολιτική και κοινωνική φυσιογνωμία των κοινοτήτων τόσο με τη σταδιακή υποταγή τους στην πολιτική του ελληνικού κράτους, όσο και με τις ενδοαστικές ζυμώσεις, που αποτυπώθηκαν στο εσωτερικό τους, και έδωσαν φωνή σε κοινωνικά στρώματα, όπως οι δάσκαλοι. Το γλωσσικό ζήτημα, επομένως, δεν είναι απλώς πολιτισμική διαφορά, αλλά συμπλέκεται με τις εθνικές και πολιτικές εξελίξεις και αντανακλά και κοινωνικές αλλαγές.

SUMMARY

Eugenia Adamopoulou, *Political and social dimensions of the language question in Constantinople (1911-1912). The persecution of the demoticists in the Stavrodromi community*

The aim of this article is to analyze language controversy from the perspective of the national identity formation as well as the political and social changes. The persecution of the demoticists teachers at the «Zografeio» and other schools in 1911, that is, the investigations held by the Educational Committee of Patriarchate and the Greek Orthodox Community of «Stavrodromi», and finally the dismissal of some teachers cannot be explained sufficiently, unless they are incorporated into a broader context that is characterized by social and political fluidity.

Various social and political interest groups were implicated in the controversy; The Patriarch Ioackim the Third, the Greek State, the authorities of the Greek orthodox Community. In this context which is influenced by the power of the regime of the «Young Turks», the demoticists chose their allies. The study and meticulous analysis of primary archival sources, such as diplomatic and private correspondence, records of the General Assemblies of the Community of Stavrodromi, newspapers, enabled me to reveal how these agents were interdependent, struggling to control schools and community. Also it should be noted that through this language controversy, social groups such as petite bourgeoisie teachers found the opportunity to express their positions.

ΤΟΝ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ ΤΟΜΟ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΜΝΗΜΩΝ ΓΙΑ ΤΟ
ΕΤΟΣ 2016 ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΧΡΗΣΤΟΣ
ΛΟΥΚΟΣ. ΤΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΚΑΙ ΤΙΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΙΣ ΕΚΑΝΑΝ
ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΛΟΓΩ ΑΧΡΗΜΑΤΙΑΣ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΤΗΣ
ΕΜΝΕ. ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΔΙΟ ΛΟΓΟ ΤΗ ΣΕΛΙΔΟ
ΠΟΙΗΣΗ ΤΗΝ ΕΚΑΝΕ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ
ΚΟΚΚΩΝΑΣ. ΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ GREEK 90, 91
ΚΑΙ 92 ΤΗΣ ΜΟΝΟΤΥΠΕ ΚΑΙ ΤΑ ΛΑ
ΤΙΝΙΚΑ ΕΙΝΑΙ ΤΑ LINOTYPE DIDOT
ΕΝΟΠΟΙΗΜΕΝΑ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΧΡΟΝΙΑ
ΜΕ ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ UNICODE ΑΠΟ
ΤΟΝ ΓΙΑΝΝΗ ΚΟΚΚΩΝΑ ΚΑΙ ΤΟΝ
ΓΙΩΡΓΟ ΜΠΩΚΟ. ΤΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟ
ΤΟ ΣΧΕΔΙΑΣΑΝ Ο ΜΕΛΕΤΗΣ ΛΟΥΚΟΣ
ΚΑΙ Ο ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ. ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ
180 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΤΟ ΑΛΦΑΒΗΤΟ ΑΡΧΕΣ
ΙΟΥΛΙΟΥ ΤΟΥ '17

